

Broncommentaren

2

Boedelinventarissen

Gemeentelijke bevolkingsregisters

1850-1920

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

RGP

Erstlich zuhelfen überlassen zu sein
by denen mein rath und erfahrung

Inhalt

Inde resten die obigen puncten zu dem
zustand der händel durch die händel
Itzund puncte teils mit der guld
die die von dem die dinsten guld
puncte ditta die dinsten die dinsten
dinsten dinsten dinsten dinsten
die die dinsten dinsten dinsten
die dinsten dinsten

24 25

Inhalt

Inde resten die obigen puncten zu dem
zustand der händel durch die händel
Itzund puncte teils mit der guld

26 27

Wort für Compt Hilligont Jude rath
die somm dinsten

28 29

Wort für Compt Gert Illmarink
die somm dinsten

30 31

Wort für Compt Gert Illmarink
die somm dinsten

32 33

Wort für Compt Gert Illmarink
die somm dinsten

34 35

Wort für die obigen puncten die somm
die somm dinsten

36 37

broncommentaren 2

broncommentaren 2

Boedelinventarissen

Th.F. Wijsenbeek-Olthuis

De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920

A. Knotter en A.C. Meijer (red.)

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Den Haag 1995

Broncommentaren is een uitgave van het
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Redactie

mw. dr. B.M.A. de Vries (*voorzitter*), drs. M.J.M. Duijghuisen
(*eindredacteur*), drs. R.C. Hol, prof. dr. P.M.M. Klep,
dr. A. Knotter, prof. dr. P. Kooy, mw. drs. G.A.M. van Synghel
(*secretaris*), mw. dr. Th.F. Wijsenbeek-Olthuis.
Aan deze aflevering heeft tevens als redactielid meegewerkt:
dr. M.W. van Boven.

Redactiesecretariaat / informatie over de uitgave

mw. drs. G.A.M. van Synghel
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Prins Willem-Alexanderhof 5
Postbus 90755 · 2509 1t Den Haag
telefoon 070-3814771 · fax 070-3854098
e-mail geertrui.vansyngel@inghist.nl
<http://www.konbib.nl/infolev/ing>

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Broncommentaren

Broncommentaren Dl. 2-...

Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

issn 0929-9572; 2

Boedelinventarissen/Th.F. Wijsenbeek-Olthuis

De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920/A. Knotter en A.C. Meijer (red.)

Met ill., lit.opg.

isbn 90-5216-075-9

nugi 641

Trefw.: boedelbeschrijvingen/bevolkingsregisters; geschiedenis; 1850-1920.

© 1995 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt,
op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Vormgeving omslag en binnenwerk Hannie Pijnappels, Amsterdam
Gedrukt door Nauta bv, Zutphen

inhoud

woord vooraf	
boedelinventarissen <i>Th.F. Wijsenbeek-Olthuis</i>	1
de gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920 <i>A. Knotter en A.C. Meijer (red.)</i>	75
lijst van illustraties	117
personalia van de auteurs	118
overzicht broncommentaren	119

woord vooraf

In 1982 werd binnen de Koninklijke Vereniging voor Archivarissen in Nederland de Commissie Broncommentaren opgericht. De beweegreden hiertoe was een praktische: onderzoekers, archivarissen en genealogen de helpende hand te bieden bij de bestudering van de door hen gebruikte bronnen. Het werd de taak van de commissie het samenstellen en uitbrengen van broncommentaren te stimuleren. In datzelfde jaar 1982 verscheen het eerste van de twaalf commentaren, die door deze commissie in de daarop volgende jaren in 4 bundels zijn uitgebracht.

De broncommentaren blijken zowel een belangrijk middel voor de ontsluiting van historische documentatie als een bouwsteen bij het samenstellen van een bronkritisch apparaat.

In 1992/1993 hebben besprekingen plaatsgevonden tussen de Commissie Broncommentaren en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (i n g). Dit overleg heeft geresulteerd in voortzetting van de uitgave van de *Broncommentaren* door het i n g. Het i n g heeft primair als taak de ontsluiting van bronnenmateriaal ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse geschiedenis. Bij dit onderzoek kan een broncommentaar een uitstekend hulpmiddel zijn.

Een Redactiecommissie Broncommentaren – voortzetting van de Commissie Broncommentaren – is belast met de ontwikkeling van het redactiebeleid, met werving van bijdragen en met begeleiding en advisering van auteurs. De eindredactie berust bij de door het i n g ter beschikking gestelde redactiesecretaris.

De commentaren die in deze aflevering verschijnen, zijn nog voorbereid door de Commissie Broncommentaren van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen. De voortzetting door het i n g wordt gekenmerkt door een nieuwe vormgeving en door een nieuwe nummering: voortaan wordt per aflevering en niet meer per commentaar genummerd.

dr. D.Haks

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

My friend Otho ...

Amber ...
John ...

henceforth ...
Amber ...

...
1592

Boedelinventarissen

Th.F. Wijsenbeek-Olthuis

inhoud

1	inleiding	5
	Algemeen	5
	Historische situering	7
	Visuele kennismaking met de bron	13
2	administratieve ontstaansgeschiedenis	32
	Formele grondslag	32
	Uitvoering en procedures	39
	Interpretatie en betrouwbaarheid	41
3	verwijzende notities	49
	Vindplaatsen	49
	Aanvullende bronnen	59
	Literatuur	60
4	mogelijke gebruikswijzen van de bron in het historisch en kunsthistorisch onderzoek	68
	Themata	68
	Combinatie en verrijking van de informatie	69

1 inleiding

Algemeen

Kenmerken boedelinventarissen

Boedelinventarissen, ook wel staten van goed genoemd, geven een opsomming van bezittingen aan aardse goederen. Dit is het enige gemeenschappelijk kenmerk dat misschien wel een miljoen of meer boedelinventarissen bezitten die van de veertiende tot en met de twintigste eeuw zijn opgesteld in geheel Europa, in het gebied van het vroegere Ottomaanse Rijk of in de voormalige koloniale gebieden van Europese landen in Azië, Afrika en Amerika. Zo'n beschrijving kan betrekking hebben op het gehele of gedeeltelijke bezit van een persoon, huishouden, bedrijf of instelling en is bijna altijd in de volkstaal geschreven.

Diverse juridische verplichtingen, overheidsbepalingen of zuiver particuliere aangelegenheden konden allemaal leiden tot het opstellen van eenzelfde type bron, de boedelinventaris. Toch komen drie aanleidingen in de internationale en nationale context het meeste voor: het nalaten van minderjarige kinderen bij iemand's overlijden, de inbreng van goederen bij een huwelijk of een faillissement. Allerlei andere achtergronden kunnen ook een rol spelen bij het laten opmaken van een boedelbeschrijving, zoals onder curatele-stellingen, opnames in sociale instellingen en gevangenschappen, schenkingen, feodale rechten, de positie van bastaarden of de confiscatie van goederen.

Een officiële boedelinventaris – dikwijls opgesteld in het bijzijn van onpartijdige getuigen – diende een zekere vorm van bescherming te geven. Meestal ging het om het erfgoed van minderjarige erfgenamen en kon, door het opstellen van een lijst van alle bezittingen, het beheer van een voogd gecontroleerd worden. Bij een huwelijk buiten gemeenschap van goederen dient een staat van ingebrachte roerende en onroerende goederen als een aanvullend eigendomsbewijs. Hierbij werden de bezittingen van de eigenaar van de beschreven goederen beschermd, evenals bij onder curatelestellingen. Bij een faillissement of een confiscatie van goederen daarentegen had een boedelinventaris een beschermende functie voor de schuldeisers of een overheid.

Soms speelden bij het opmaken van zo een akte slechts praktische overwegingen mee en is er van bescherming van belangen nauwelijks sprake. Meerderjarige erfgenamen kregen een handig overzicht over de omvang en samenstelling van een erfenis. Voor de onderzoeker is het vanuit het oogpunt van de bronnenkritiek van groot belang kennis te ne-

men van de aanleidingen en achtergronden voor het opstellen van boedelinventarissen.

Met of zonder een wettelijke verplichting konden (en kunnen) personen en bedrijven dus overal in de wereld een boedelbeschrijving laten opstellen. Partijen stelden onderhands een inventaris samen, of lieten er een officiële akte van opmaken door een notaris, priester of schrijver. Per land, regio, stad of dorp verschilden de gebruiken dienaangaande. Een volledige beschrijving van alle aspecten van deze rijke bron kan de lezer derhalve niet verwachten, zelfs niet voor het Nederlandse grondgebied.

Bronnenmateriaal in Nederland

Ondanks het feit dat diverse wettelijke bepalingen het opmaken van een boedelbeschrijving al vele eeuwen lang vereisten, is het beschikbare bronnenmateriaal in Nederland niet evenwichtig over de diverse perioden verdeeld. Zo zal men in de Hollandse steden de meeste boedelinventarissen aantreffen grofweg in de periode van 1600 tot ongeveer 1770. In Amsterdam, Dordrecht, Delft en vermoedelijk ook in Haarlem ligt de topperiode in de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarbij Leidse inventarissen al in een vroeger stadium overvloedig aanwezig zijn. Daarentegen in bijvoorbeeld Alkmaar of Den Haag ligt het hoogtepunt weer meer in de achttiende eeuw. Van stad tot stad komen aanzienlijke verschillen voor, niet alleen in Holland maar in alle provincies. In het algemeen geldt wel dat het gebruik van het opmaken van boedelinventarissen eerder in de steden voorkwam dan op het platteland.

Per gewest zijn eveneens grote verschillen te constateren in het aantal bewaard gebleven plattelandsinventarissen. Ook hier geldt weer, dat het bronnenmateriaal zelfs van dorp tot dorp kan variëren. In grote lijnen echter ziet de spreiding van dit type bron voor ons land er als volgt uit. In Friesland werden in de tweede helft van de zeventiende eeuw de meeste inventarissen opgemaakt. Over het algemeen zijn boedelbeschrijvingen uit het Hollandse platteland het overvloedigst in de eerste helft van de achttiende eeuw en die uit de provincies Gelderland, Utrecht en Zeeland in de tweede helft van de achttiende eeuw. Voor de provincie Groningen – waar het notariaat voor 1810 nauwelijks tot ontwikkeling kwam – zijn zelfs helemaal geen inventarissen van vóór de achttiende eeuw te vinden en in de archieven van Noord-Brabant zijn naar verhouding verreweg de meeste boedelbeschrijvingen in de eerste helft van de negentiende eeuw opgemaakt. Maar vooral in de laatste provincie zijn er plaatsen te vinden waar juist in de achttiende eeuw en al eerder veel inventarislijsten werden opgemaakt van plattelandsbewoners.

Aanzienlijk zijn ook de lokale verschillen, wanneer per hoofd van de bevolking naar het aantal opgemaakte inventarissen wordt gekeken. Naar verhouding werden er bijvoorbeeld in het begin van de achttiende

meer inventarissen van erflaters in Delft opgemaakt dan in Amsterdam. Voor de plattelandsboedels liggen deze verhoudingen zeer ongunstig in Groningen en Utrecht. In de zeventiende eeuw zijn weer veel boedels opgemaakt van inwoners van het Friese platteland en de boedels uit dorpen in Noord-Brabant. Zeeland en Noord-Holland zijn kwantitatief redelijk aanwezig in de negentiende eeuw.

Om het nog ingewikkelder te maken: het blijkt dat ook veel variatie voorkomt in de vertegenwoordiging van de verschillende sociale klassen. Over het algemeen zijn de rijke groeperingen het beste vertegenwoordigd, al komt het vaak voor dat de laag die net onder de elite ingedeeld kan worden naar verhouding de meeste inventarissen liet opmaken.

Niet alle puissant rijke kooplieden of leden van de hoge adel lieten bij versterf een boedelinventaris opmaken. Soms volstonden zij met een lijst van het onroerend goed, de heerlijkheden en eventueel de effecten. Ook blijkt dat in vele gevallen slechts een inventaris van het meubilair van een woonhuis werd opgemaakt en niet van hun andere kastelen, buitens of huizen. Soms lieten de erfgenamen een inventaris opmaken van alleen het zilver, uitsluitend de juwelen, of bijvoorbeeld enkel van een schilderijenverzameling en een bibliotheek. Vooral in de zeventiende eeuw werden, bijvoorbeeld van zeer rijke kooplieden in Amsterdam of van adellijke leden van de hofhouding in Den Haag, veel onvolledige boedelbeschrijvingen opgemaakt. Hierin ontbreken dikwijls de beschrijvingen van al het roerend goed of alleen de kleding, het meubilair en het goud en zilver. Ook is het verradelijk dat soms uitsluitend hun roerende goederen in stadshuizen zijn beschreven of alleen die in hun buitenhuizen.

In heel Nederland treft men voor alle perioden slechts weinig boedelinventarissen aan van de armste groepen van de samenleving. Boedelinventarissen van mensen zonder een vaste woon- of verblijfplaats ontbreken nagenoeg geheel. Daarentegen zijn wel in de voc-archieven veel beschrijvingen terug te vinden van de persoonlijke bezittingen aan boord van op schepen overleden zeelieden of passagiers.

Historische situering

Sociale instellingen

De bescherming van minderjarige erfgenamen vanaf het midden van de veertiende eeuw via de zogenoemde weeskamers vormt de oudste en belangrijkste wettelijke verplichting in Nederland om een boedelinventaris van onroerende en roerende goederen op te maken. Al eerder zijn in Nederland staten van goed opgesteld van bezittingen van bisschoppen, kerken of kloosters, maar dan ontbreekt een beschrijving van het roerend goed. Hetzelfde geldt voor legaten en schenkingen aan de Kerk.

De eerste weeskamer werd in 1355 in Delft opgericht, waarna het instituut zich meer en meer over het land verspreidde. Deze instellingen hadden als enige taak het bezit van minderjarige wezen, halfwezen of van onder-curatele gestelden te beschermen tegen malversaties van voogden en/of familieleden. De bestuurders van de weeskamers oefenden met behulp van een 'staat en rekeninghe' controle uit op het beheer van het erfgoed van minderjarige wezen en half-wezen. Deze boedelbeschrijvingen en rekeningen werden bewaard in de stadhuizen, in zogenaamde weeskisten. Weeskamers kwamen tot ontwikkeling in een periode dat het belang van de functie van burgemeesters in het westen van het land toenam en zij geleidelijk een eigen bestuursapparaat onder zich kregen, waaronder ook de door weesmeesters bestuurde weeskamers vielen. Door een instelling op te richten ter bescherming van de erfenis van minderjarige wezen, versterkten en bevestigden de burgemeesters en de uit het stadsbestuur afkomstige weesmeesters hun politieke macht en aanzien.

De weeskamers vormden de eerste en enige instelling in Nederland waarbij het opmaken van een boedelstaat noodzakelijk was voor hun functioneren. Indien er in een stad of dorp geen weeskamer was opgericht, behartigde de stedelijke magistraat of het plaatselijke gerecht de voogdijzaken. In stedelijke keuren werd een verplichting aan de voogden opgelegd om ten behoeve van minderjarige wezen een inventaris op te stellen. Deze konden behalve minderjarige erfgenamen ook onder curatele gestelden betreffen.

Zeer veel boedelinventarissen van, overigens uitsluitend meer vermogende huishoudens uit dat tijdvak zijn bij de weeskamers terug te vinden. Maar ook hier zijn plaatselijke verschillen te vinden. Bevatten de weeskamerarchieven in Delft bijvoorbeeld documenten over de meer goeden, elders, zoals in Den Haag zal men in het weeskamerarchief eigenlijk uitsluitend inventarissen van de middengroeperingen aantreffen. Tot in de negentiende eeuw bleven de weeskamers bestaan.

Alhoewel de weeskamers al uit de veertiende eeuw dateren, zijn voor het huidige Nederlandse grondgebied nauwelijks inventarissen bewaard gebleven uit de periode van vóór de zestiende eeuw. Naar de redenen kan men slechts gissen. Branden hebben in ieder geval hun bijdrage geleverd. Zo zijn althans de oude boedelpapieren in Delft vernietigd; in 1534 bij een eerste brand en in 1618 is de brand, die het gehele stadhuis verwoestte, zelfs ontstaan in de kamer van de weesmeesters. Maar andere weeskamerarchieven, die door minder rampen geteisterd werden, bevatten ook geen boedelinventarissen uit de veertiende of vijftiende eeuw. Waarschijnlijk bestond er geen gebruik om de boedelbescheiden voor een lange periode te bewaren. Andere mogelijkheden zijn dat in die periode helemaal geen inventarissen zijn opgemaakt voor de controle door de weesmeesters, of dat de akten weer aan de familie werden teruggegeven zodra een wees

'mondig' was geworden (bij meerderjarigheid, huwelijk of veniam aetatis).

Per weeskamer verschilt het aantal bewaard gebleven inventarislijsten vanaf de zestiende eeuw tot in de negentiende eeuw aanzienlijk, afhankelijk van toeval en administratieve gebruiken in de betreffende stad of dorp.

Een tweede maatschappelijk verandering, die een verdere impuls gaf voor de ontwikkeling van dit bronnenmateriaal, was een reorganisatie en rationalisatie van de armenzorg. Deze ontwikkeling was eveneens nauw verweven met de eerder genoemde bestuurlijke veranderingen binnen de steden. Het resultaat was de stichting van gasthuizen, weeshuizen en bedelingsinstellingen in de vijftiende en vooral zestiende eeuw. Door een groei van het armoedeprobleem voldeden de vele kleine fondsen en kleine opvangcentra niet meer; de sociale zorg was te verbrokkeld en ondoorzichtig geworden mede door de sterke versnippering van de middelen. Aangezien de nieuwe grotere instellingen ook sterk afhankelijk waren van schenkingen en legaten, bevinden zich in de archieven van deze instellingen veel testamenten en boedelinventarissen van de goede gevers. Het beheer van de financiën van de grotere sociale instellingen was ingewikkelder dan bij de kleinschalige liefdadige instellingen, waardoor de behoefte aan administratie en archivering groeide. Zo ook de kans dat boedelbeschrijvingen bewaard zijn gebleven.

Afgezien van de stukken met betrekking tot schenkingen en legaten is het ook mogelijk daar boedelinventarissen te vinden van degenen die in deze instellingen werden verzorgd. Van patiënten bijvoorbeeld, die in een gasthuis overleden, moest uit de erfenis de verzorging betaald worden. De patiënten behoorden echter meestal tot de armsten van de samenleving, waardoor het zelden voorkwam dat uit de boedel nog iets te gelde gemaakt kon worden. Toch komt men in sommige gasthuisarchieven nog inventarislijsten van patiënten tegen. Meestal zijn deze echter in de loop der eeuwen bij het schonen van de archieven weggegooid.

Eveneens werden er inventarislijsten opgemaakt voor bejaarden die in ruil voor hun bezittingen als provenier een verzorging in een gasthuis of een andere sociale instelling kregen. Verscholen in een van de vele gasthuisarchieven moeten nog boedelinventarissen van schenkers, proveniers of patienten te vinden zijn van voor de zestiende eeuw. Maar ook hier geldt dat de grote stroom van deze akten, zeker met een beschrijving van het roerend goed, pas in de zeventiende eeuw goed op gang kwam en weer wegebe in de negentiende eeuw.

Hetzelfde systeem van betaling voor de verzorging gold voor de weeshuizen. Bij de opname van weeskinderen werd, in ieder geval vanaf de zeventiende eeuw, een boedelbeschrijving gemaakt van hun erfenis. De waarde hiervan werd berekend en indien de erfenis een positief saldo opleverde hielden de regenten jaarlijks de verzorgingskosten voor het be-

treffende kind in. Wanneer er nog een gedeelte van de erfenis na hun verzorging in het weeshuis resteerde, kregen de kinderen dit bij het verlaten van de instelling mee.

Als instituutsvorm zijn de weeshuizen van recenter datum dan de gasthuizen; de eerste werden pas sinds de zestiende eeuw opgericht. Na de Hervorming verschenen in de steden weeshuizen van verschillende signatuur: als een stedelijke instelling, verbonden aan diverse denominaties of ten behoeve van weeskinderen van een bepaalde nationaliteit. Voor al deze instellingen zijn indertijd boedelinventarissen opgemaakt, maar veel van deze akten zijn in de loop der eeuwen verdwenen.

Notariaat

Van eminent belang voor de kwantiteit, de kwaliteit en de overlevering van onze bron, de boedelinventarissen, is de ontwikkeling van het notariaat in Nederland geweest. Aangezien bijna alle bewaard gebleven boedelbeschrijvingen door notarissen zijn opgesteld, is het beschikbare bronnenmateriaal sterk afhankelijk van het wel en wee van dit ambt.

Tijdens de middeleeuwen oefenden geestelijken officieel en niet-officieel het vak van notaris uit. Zij schreven testamenten of koopakten en misschien ook boedelinventarissen. Vanaf het begin van de zestiende eeuw werd dit beroep in toenemende mate uitgeoefend door leken, al werden er nog tot de Reformatie toe priesters tot notaris benoemd. Iedereen kon tegen betaling het ambt kopen, zonder dat er enige eisen werden gesteld aan kennis of opleiding. Het niveau en vakmanschap van het notariaat nam af en hierdoor het prestige van de notarissen. Om dit verval te stoppen vaardigde Karel v in 1525 een plakkaat uit, waarin het afleggen van een examen voor notarissen verplicht werd gesteld. Bovendien werd, om wildgroei te voorkomen, per stad of streek een limiet gesteld aan het aantal notarissen dat het vak mocht uitoefenen. De kwaliteit van het notariaat verbeterde, ook al verschenen weldra boekjes met examenvragen die door de kandidaten uit het hoofd geleerd konden worden.

Belangrijk voor het behoud van notariële akten was het besluit in 1540 van Karel v om alle protocollen van notarissen na hun overlijden of het beëindigen van hun werkzaamheden naar een bewaarplaats van de overheid te laten overbrengen, meestal de secretarie van een stad of dorp. Lange tijd saboteerden de Hollandse notarissen deze maatregel. De strijd tussen het centrale gezag en het particularisme van de Noordelijke Nederlanden speelde weer eens een rol. Het eerst werden in 1550 de akten van een Alkmaarse notaris in bewaring gegeven, in Schiedam werden pas in 1604, vele jaren na de Afscheiding, de eerste notarisprotocollen ingeleverd.

Het notariaat beleefde in de Hollandse steden een hoogtepunt in de zeventiende eeuw, met name na ongeveer 1620. Voor alles en niets gingen

mensen naar de notaris: koopakten, burenruzies, testamenten, boedelinventarissen, het vastleggen van leningen en handelscontracten of transporten. De drempel om de hulp van een notaris in te roepen was laag, wat nog bevorderd werd door een scherpe controle op dit ambt tijdens de Republiek. Het opleidingsniveau verbeterde, al konden slechts weinig notarissen bogen op een universitaire studie – pas in 1958 werd een rechtenstudie verplicht gesteld. De zeventiende- en achttiende-eeuwse notarissen maakten boedelbeschrijvingen op voor particulieren, weeskamers en andere sociale instellingen. Toch is het opvallend dat de grote stroom boedelbeschrijvingen niet altijd direct terug te vinden is in de vroegst bewaarde protocollen.

Al verschilt het aantal inventarissen in de eerste protocollen van plaats tot plaats, in het algemeen kan gesteld worden dat deze ook in verhouding tot andere akten pas rond 1650 in de grote Hollandse steden veelvuldig gaan voorkomen. Dit kan er op duiden dat de gewoonte om een beschrijving van roerende goederen op te maken, ook waar het gaat om sociale instellingen, pas in de zeventiende eeuw echt wortel schoot. Daarmee is wellicht een verklaring gevonden voor de geringe hoeveelheid boedelinventarissen met roerend en onroerend goed in de archieven van sociale instellingen uit de zestiende eeuw en de periode daarvoor.

Een groot scala aan wettelijke verplichtingen vereiste het opmaken van een boedelinventaris, maar al deze bepalingen werden pas vanaf de zeventiende eeuw voor een groot deel ten uitvoer gebracht. Dit geschiedde in de periode dat het aanzien van het notariaat weer was toegenomen na de inzinking van een eeuw daarvoor en toen tevens de politieke situatie in rustiger vaarwater was gekomen. Het einde van de anarchie is terug te vinden in alle vormen van administratie. De angst voor de centrale bureaucratie en voor de controle van het Habsburgse Rijk was al ten tijde van de Opstand verdwenen. In de loop van de zeventiende eeuw normaliseerde de samenleving van de Noordelijke Nederlanden ook in dit opzicht.

Mentaliteitsverandering

De populariteit van het laten opmaken van boedelinventarissen in de zeventiende en achttiende eeuw kan echter niet uitsluitend in verband gebracht worden met de ontwikkeling van het notariaat of de reorganisatie van de armenzorg. Al helemaal niet, wanneer blijkt dat veel boedelbeschrijvingen werden opgemaakt zonder juridische verplichting. Kennelijk bestond er een wijdverspreide behoefte privébezittingen op te sommen en deze minitieuw naar materiaal, herkomst of waarde te beschrijven. Dit duidt op respect en waardering voor en hang naar het materiële goed, wat sterker werd aan het eind van de zestiende eeuw en in het begin van de zeventiende eeuw en tot diep in de achttiende eeuw zou voortduren.

Een aantal verklaringen kan voor deze mentaliteitsverandering worden aangevoerd. Allereerst nam door de opbloei van de economie de persoonlijke welvaart toe. Deze toename van het vermogen van huishoudens vertaalde zich onder meer in de uitbreiding van het bezit aan luxegoederen bij huisraad en kleding. Een zekere trots op de vergaarde bezittingen was er debet aan dat boedellijsten werden opgesteld. Bovendien werd door de ontwikkeling van nieuwe internationale handelswegen de goederenmarkt verrijkt met vele nieuwe exotische luxeproducten en materialen die hun plaats in de huishoudens kregen. De aanvankelijke onbekendheid met deze nieuwe voorwerpen zal de behoefte om de bezittingen bij huwelijkscontracten of vererving te beschrijven hebben doen groeien.

Nog een andere maatschappelijke ontwikkeling bevorderde het gebruik om inventarissen met ook roerend goed te laten opstellen, namelijk de rage van het verzamelen van exotica. Het begon met rariteitenkabinetten. Een van de doelstellingen van de verzamelaars werd het nauwkeurig beschrijven van de verschillende verzamelde voorwerpen. Later traden er specialisaties op zoals collecties van naturalia of porselein. Minder exotisch waren verzamelingen van schilderijen, prenten en tekeningen of boeken. De drang tot ordening en beschrijving van empirische gegevens zou een belangrijk element gaan vormen van de wetenschap tijdens de Verlichting. Al deze trends tezamen hebben zeker een bijdrage geleverd tot de populariteit van boedelinventarissen.

Mode en economie

Deze mentale en cultuurgebonden factoren droegen bij tot de hausse van de boedelinventarissen, die in de steden en het platteland tot ongeveer 1800 zou duren. Opmerkelijk is dat in de stedelijke cultuur van de Republiek het hoogtepunt van de kwaliteit en kwantiteit van de boedelinventarissen parallel loopt met de inrichtingsmode van de huizen. Zolang het mode was de huizen vol te stouwen met porselein, veel meubels en andere huisraad, werden er veel inventarissen opgemaakt. Toen als reactie hierop in het laatste kwart van de achttiende eeuw de inrichtingsmode veranderde en de kamers leger werden, liet men naar verhouding minder boedelinventarissen opmaken en werden de beschrijvingen beknopter.

Toch is deze trend niet alleen toe te schrijven aan veranderingen van mode en mentaliteit. Vanaf het eind van de achttiende eeuw bleef de gewoonte om boedelinventarissen te laten opmaken wel bestaan, maar komen deze akten in de meeste steden veel minder frequent in de notariële archieven voor. De verarming van de stedelijke bevolking was hier vermoedelijk debet aan. Steeds meer bleek dat particulieren en de sociale instellingen in de grote steden de notaris te duur vonden worden, en

daarom afzagen van het laten opstellen van deze akten. Steeds minder werd een boedellijst opgesteld, zelfs wanneer de wet dit wel eiste.

Het opmaken van boedelinventarissen blijkt dus min of meer parallel te lopen met de economische ontwikkeling. Immers, in de steden kampten men met werkeloosheid door een neergang van de nijverheid en handel. De hausse van boedelbeschrijvingen in de archieven van plattelandsgemeenten begon later en duurde langer dan in de grote steden in het westen van het land, namelijk van 1750 tot ongeveer 1850. In het licht van de economische ontwikkeling is dit ook niet verwonderlijk. Juist in dit tijdvak van honderd jaar beleefde de agrarische sector een bloeiperiode en nam de welvaart van de boeren toe.

Verval

Reeds in de zeventiende en achttiende eeuw bestonden er vele wegen om aan de verplichting tot het laten opmaken van een boedelinventaris te ontkomen, waarvan in de praktijk dankbaar en steeds meer gebruik werd gemaakt. In de weeskamer- en weeshuisarchieven droogde de bron in de loop van de negentiende eeuw al op, met name in de grote steden. Nog steeds werden boedelinventarissen opgemaakt, voornamelijk ten behoeve van minderjarige erfgenamen en faillissementen, maar de bloeitijd van dit bronnenmateriaal, zowel kwantitatief als kwalitatief wat betreft de minitieuze beschrijvingen, lag in Nederland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw voor de grote steden en over het algemeen in de negentiende eeuw voor het platteland.

Visuele kennismaking met de bron

Op de twee voorbeelden zijn boedelinventarissen te zien uit de zestiende en zeventiende eeuw, toen deze akten wel al systematisch werden opgesteld, maar nog niet altijd geheel volgens vaste formuleringen werden opgebouwd.

De eerste afgebeelde boedelinventaris bevindt zich in het Weeskamerarchief van Den Haag en is in 1582 opgemaakt. In de aanhef van de akte wordt vermeld dat een zekere Heynricge Davits een inventaris heeft opgesteld van de goederen welke haar overleden echtgenoot heeft nagelaten; inboedel, lasten en kredieten, meubelen en immeubelen gene uitgezonderd. Aan het handschrift te zien heeft de notaris, die de akte ondertekende, de boedelbeschrijving opgeschreven.

Allereerst komt het huizenbezit aan bod (zie afbeelding 1). De prijs waarvoor het huis door de erflaters was aangeschaft, en de hypotheek die op dit onroerend goed was genomen staan in de inventaris genoteerd.

Daarna volgen de roerende goederen. Per vertrek – het ‘voorhuys’ (zie afbeelding 1) en de ‘coecken’ (zie afbeeldingen 2 en 3) – is een beschrijving gemaakt van de zich daar bevindende voorwerpen. In het voorhuis stond een kast, een tafel, een werktafel en hingen twee schilderijen. Verder werd dit vertrek als bedrijfsruimte gebruikt. Gewoond werd er in de keuken.

Telkens begon de notaris bij elk ander voorwerp op een nieuwe regel te schrijven, ingeluid met het woordje ‘noch’ of met een getal: twee, vier enz. Als een aparte categorie, tenminste de notaris maakte er een afzonderlijk kopje van, werd de kast (zie afbeelding 4) en een kist met inhoud (zie afbeelding 5) beschouwd. Hierin lagen linnengoed en kleding van dit huisgezin. Na de beschrijving van de huisraad volgen de juwelen (zie afbeelding 6), wederom een aparte rubriek. Overigens bestond de juwelenschat uit twee gouden ringen, de enige getaxeerde voorwerpen in deze boedelinventaris. Tenslotte volgen de tegoeden en lasten van de boedel: ‘inschulden’ (zie afbeelding 6) en ‘uitschulden’ (zie afbeeldingen 6, 7 en 8).

Tot slot vermeldt de notaris nog enige losse goederen (‘rommelinge’): enkele potten, pannen, emmers en een spinnewiel (zie afbeelding 9), die hij kennelijk had vergeten, aangezien ze na de schuldenposten werden opgeschreven. De akte werd afgesloten met de notitie dat de broer en zuster van de overledene tijdens de inventarisatie aanwezig waren samen met de notaris ten huize van de overledene. Al deze personen ondertekenden tenslotte de akte. De broer en zuster van de overledene konden niet schrijven en tekenden met een kruisje, waarbij de notaris aantekende van wie deze merktekens waren. De weduwe zette wel een handtekening evenals de notaris (zie afbeelding 9).

Twee dagen later volgde een aanvulling op de boedelinventaris met bezittingen die ook nog niet genoteerd bleken te zijn. Een obligatie, enige schulden (zie afbeelding 10), wat keukengerei en meeltonnen (zie afbeelding 11). Deze toevoeging werd afgesloten met een verklaring aan de weeskamer dat naar goeder trouw een beschrijving van de totale boedel is gemaakt. Deze aanvulling werd alleen nog door de notaris ondertekend (zie afbeelding 11).

De tweede afgebeelde boedelbeschrijving werd negentig jaar later opge maakt, in 1672 en is bewaard gebleven in het notarieel archief. Nu begint de akte met ‘Staat en inventaris’, een formulering die ook later in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw meestal werd gebruikt. Veel prominenter dan in de vorige akte is de notaris aanwezig. Reeds in de aanhef wordt nu genoteerd dat de notaris, geadmitteerd bij het Hof van Holland, de boedellijst op 4 juni 1672 optekende. De erflaatster is in dit geval een ongehuwde vrouw (‘hoochbejaarde dochter’) en de notaris was aangezocht om als executeur-testamentair op te treden. Daarom maakte hij al een dag na haar overlijden de boedelbeschrijving op.

Wederom begint de boedellijst met onroerende goederen; het huis van de erflaatster en een obligatie (zie afbeelding 12). Hoewel de notaris wel systematisch de boedel beschreef – eerst de inhoud van de linnenkast en daarna het meubilair en keukengerei (zie afbeelding 13) – verzuimde hij de vertrekken te noteren waarin hij die goederen had gevonden. Ging het om een eenkamerwoning? In principe is dit mogelijk, maar de erflaatster bezat een ‘erffie bestaende in vier distincte woonplaetsgens’. Hier speelt de vraag of Magtelt Arienszn. de drie andere woonplaatsjes verhuurde of dat zij in vier kamers woonde.

Alleen het contante geld is als een aparte rubriek opgenomen (zie afbeelding 14), daarna ging de notaris gewoon verder met de beschrijving van de goederen. Tenslotte werd de inventaris door de de notaris en de twee aanwezige getuigen ondertekend (zie afbeelding 15). Schulden ontbreken bij deze inventaris.

Gezien de doorhalingen in de akte, het verzuim om aparte rubrieken te maken en het feit dat de notaris zelfs een fout maakte met het jaartal bij het zetten van zijn handtekening onder aan de akte, moet men wel constateren dat het om een kladminuut gaat en dat de mooi afgewerkte en uitgeschreven akte niet in de notariële protocollen is bewaard. Dergelijke kladminuten bevinden zich vooral in de zestiende- en zeventiende-eeuwse notariële protocollen. In latere eeuwen gingen de notarissen veel preciezer en zorgvuldiger met hun administratie om en bewaarden zij veel nettere afschriften in hun protocollen.

Inventaris gedaen maectensy Heynricq
 Davidsdr weduwe van Jasper
 Mauritijs, 1582.

Inde eerste Der huysinge dedt sijn die
 Oorsprong sijn vromste heylige geest
 sijn die vromste der vromste die sijn
 die vromste die sijn die vromste die sijn
 die vromste die sijn die vromste die sijn
 die vromste die sijn die vromste die sijn
 die vromste die sijn die vromste die sijn
 die vromste die sijn die vromste die sijn

Inde eerste Der huysinge dedt sijn die
 Oorsprong sijn vromste heylige geest
 sijn die vromste der vromste die sijn

Vorst by kint die op die gedruide / onder
 noch alle andere sijn die op die gedruide
 kint die op die gedruide / onder

Vorst by kint die op die gedruide / onder

Wast
 1090

no 5

Boedelinventaris
 van Heynricgen
 Davitsdr, weduwe
 van Jasper
 Mauritijs, 1582.

1
 Beschrijving van
 het huizenbezit en
 inventaris van het
 'voorhuys'.

Worff die wercktuylen die faken vlynd
mit bys kien gte op wercktuyl

Worff alle tynstoorff mit alle vromde

Worff alle mit oppende mit alle ont vromde

Worff alle pultschied op fiet tynstoorff

Worff alle alle gelyc vromde vromde
vromde

Worff alle faken wercktuylen vromde vromde
totte vromde

Worff alle vromde vromde vromde mit vromde
vromde vromde

Inde Coecken

Inde alle alle vromde mit alle vromde
mit die vromde vromde mit vromde vromde
alle vromde vromde mit alle vromde vromde

Worff alle vromde vromde vromde vromde
vromde vromde vromde vromde vromde
vromde vromde vromde vromde vromde

Worff alle vromde vromde vromde

Worff alle vromde vromde vromde vromde
vromde vromde vromde vromde vromde

Inde mo vromde vromde

Wask. 1898

110 6

2/3
Inventaris van de
'coecken'.

Nach Konzept hier v. d. h. / mit h. d. d. d. d.
Nach al. h. d. d. d. d. / mit al. d. d. d. d.
© al. d. d. d. d.

Nach dem Schick h. d. d. d. d.

Nach h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.
al. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

Nach al. h. d. d. d. d. d. d.

© h. d. d. d. d. d. d.

© h. d. d. d. d. d. d.

© h. d. d. d. d. d. d.

© h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.
mit al. h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.
© h. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

Nach al. h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

Nach al. h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

© h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.
© h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

© h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

Nach al. h. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.
mit al. h. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

Weenk. 1898

№ 7

D'ij g'lyk v'lyt op te p'ncipal
 D'ij g'lyk g'lyk met t'alle g'lyk g'lyk
 D'ij g'lyk v'lyt p'ncipal

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt met t'alle
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt met t'alle
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt in t'alle t'alle
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt v'lyt g'lyk met
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt v'lyt g'lyk met
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt v'lyt

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt v'lyt g'lyk met
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

D'ij g'lyk v'lyt v'lyt v'lyt g'lyk met
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

Samen in een besloten Casjen
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt v'lyt g'lyk met
 D'ij g'lyk v'lyt v'lyt

Weesk. 1898

nr 8

4
Inventaris van de
kast.

5
Beschrijving van
een kist met inhoud.

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Naech een beslooten kipe daer Anne
des gaderen benonden sijn

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Deur t'apptelsch'ne

Weesk. 1098

11:9

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, including the name 'Johann...' and a date '1878'.

Handwritten text block, likely a paragraph or entry, with a signature or initials on the right side.

Handwritten text block, continuing the entries, with a signature or initials on the right side.

Handwritten text block, continuing the entries, with a signature or initials on the right side.

Handwritten text block, continuing the entries, with a signature or initials on the right side.

Handwritten text block, continuing the entries, with a signature or initials on the right side.

Handwritten text block, continuing the entries, with a signature or initials on the right side.

Handwritten text block, continuing the entries, with a signature or initials on the right side.

Week 1878

Handwritten number '11' at the bottom left of the page.

Wacht Soc wmpet Dindagymme &
Syndeluyde _____ 6 L 2 f

Wacht Soc Compt Schiedamsche
Sindeluyde _____ 0 L 6 f 7 m

Wacht Soc Soc D'Gommes' Categor' goudsche
rommelige Soc Om Somme die tekenen
Soc wampet Dindagymme & de Soc die
vrie Soc die wampet die goudsche
by die Soc die wampet die Soc die wampet
Dindagymme & de Soc die wampet

Wacht Soc wmpet Cindagymme & de Soc die
wampet die Soc die wampet die Soc die wampet
_____ 8 L 2 f

Wacht Soc Soc die Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
_____ 8 L 2 f

Wacht Soc wmpet Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
_____ 8 L 2 f

Wacht Soc Compt Soc die Soc die Soc die
Soc die Soc die Soc die Soc die Soc die
_____ 8 L 2 f

Weeke 1898

no 12

8
Beschrijving van de
'uitschulden'.

9
Vermelding van
losse goederen
('rommelinge') en
ondertekening.

Das Wohlw. Schmeibler Schmelzer
als Hauptgeschäftler ist zu verstehen
Sommer

87 2

Sine Summe

Es ist die große Summe
Nun habe ich das möglichste mit der Summe
Nun habe ich das möglichste mit der Summe

Und es Summe...
Es ist die große Summe...
Nun habe ich das möglichste mit der Summe...
Nun habe ich das möglichste mit der Summe...
Nun habe ich das möglichste mit der Summe...

Am...
Es...

Weestk. 1898

Am...
Es...
1898

110 13

Amelike van goddelijc Iny ghed
kynst ghelyc Obedientie, diep danc
by vanden myn, respect & dyke

Instruct

Inde vesten is obliet...
grootlic O fonder...
Alre punde te best met den gelyc
de die van die is...
pule Othe...
Othe...
Othe...

gt te gt

Instruct

Inde vesten is...
vanden...

v t gt

10
Aanvullende be-
schrijving van de
'in- en uitschulden'.

Sticht soe Compt...
Dw somme van

mf 800

11
Aanvulling op de
inboedelbescrij-
ving en onderteke-
ning.

Sticht soe Compt...
Dw somme van

gt

Sticht soe Compt...
Dw somme van

gt

Sticht soe Compt...
Dw somme van

mf

Sticht soe Compt...
Dw somme van

mf

Werk. 1898

Sticht soe Compt...
Dw somme van

gt

no 14

Es bed met es pendele
 noch es grout pendele
 Noe es oud bed met pendele

Wid orluffens

Noe twee kleijns ruffentis

Twee witte doeken

Es grout out spiegle

Drie groen godijns valage
 @ sepa deukeel

Es oud ruffentis

Es gebrocht soffiant doek

Es gebrocht tuuffreest

Noe es into:

Noe twee into taggre reest

Es lep min' beulle laderen
 outrent bidagef oer

Es ture & tabere

Es ture & roer

Es ture & roer

Es ruffe mantel

Es spid septekeel

Twee zijd Oerkeel

Es spid gebrocht ricalijff

Noe es oit ricalijff

Es groen septekeel

Es roede onderroer

Es oit pagge onderroer

Es groene

Es graine septe

Es sevide mantelge met es oit

bed roer @ noe es oit mantelge

2 paer sijk @ elpaer sevene @ oit sijk

met goud

Es goud met oit lichte beand

non drage naast goud met @ naast goud
 in de boormonen met @ tot de
 oit de oit oit oit oit

59

Dus gesuon/box, waer vinda es mit
 es gont guldene rooge
 Tene lijante frachtel
~~Dus faer grooter stadplaatden~~
 Dus faer stadplaatden soe gods ad
 floort
~~Haltia faer flooys~~
~~faer~~
~~es faer uere laelag~~
 Es faer uere mit vinds factione es ande
 mit lijant
 via trauffe adraoutione
~~trauffe~~
~~trauffe~~ for bottes
 faer quindora
 Es faer uere soe uel
 es filge flake
 Es faer uere wien es flintelcray
 Content ps
 es doerder fir dult
 2 uersoude
 Es faer uere
 Es gont rjden
 Es gont rjden nobel mit es gont
 es doerder d'icart
 Es faer uere
 Tene gont d'ingotie
 d'icart es vartire gont: esset es
 gont d'icart es vartire gont:
 vrt 12 o gont: Es gont gont
 Dus 2 julij 1672
 Es faer uere daede
 Es faer uere daede
 note gont: es ps
 note virdiraton note 1-9-0
 note 2-19
 note 1-1-0
 24 copere potper
 3 fildere uere deure vrede
 3 agate misgoffe
 Es faer uere gont mit via d'icart
 Es faer uere trauffe
 Tene faer uere faer uere
 Tene faer uere hiffene mit faer uere
 Es faer uere mit ijse gont
 4 d'icart es gont had mit d'icart gont

14
 Vermelding van
 contant geld.

15
Vervolg van boe-
delbeschrijving en
ondertekening.

twee as kooij coffee
 4 matth & vodel
 1 contrefoijfsele
 bijff sigidijfsele
 1 printe met wolle
 25 op d'oorij plant met asly
 25 p'rijgele
 9 fruitens in eyde
 bijff & vianens fijr font & loij
 2 luc alle de die Coffions
 25 ¹⁰⁰ d'viree deffe ad d' l' d' d' e
 1 2 l'ime oud an d' d' d' d' d' d' e
 25 l'ime font bot
 25 d'ofij l'ime l'opel
 1 2 l'ochte
 25 kooij coft k'ind d' d' d' e
 2 d' d' d' d' d' d' d' e met l'ittel
 1 2 d' d' d' d' d' d' e pot
 1 2 d' d' d' d' d' d' e met 25 d' d' d' d' e
 25 d' d' d' d' d' d' e met asly
 1 2 d' d' d' d' d' d' e in d' d' d' e
 twee asly van d' d' d' d' d' d' e
 De id l' d' d' d' d' d' d' e d' d' d' d' d' d' e ad
 uit d' d' d' d' d' d' e d' d' d' d' d' d' e d' d' d' d' e
 d' d' d' d' d' d' e d' d' d' d' d' d' e ad d' d' d' d' e
 toe d' d' d' e

Regan d' d' d' e 1672
 50

d' d' d' d' d' d' e
 Joh: d' d' d' d' d' d' e
 1671

2 administratieve ontstaansgeschiedenis

Formele grondslag

Wetgeving inzake erfkwesties

Voorrecht van boedelinventaris

De beschermende functie, die van een officieel opgemaakte inventaris kan uitgaan, komt duidelijk naar voren bij de oudste wettelijke regeling waarbij een boedelbeschrijving verplicht wordt gesteld. Het gaat om het 'beneficium inventarii' ofwel het 'voorrecht van boedelinventaris' in de wetgeving van de Romeinse keizer Justinianus. Dit voorrecht houdt in dat een erfgenaam pas na het opmaken van een boedelbeschrijving, met berekening van schulden en baten, ten overstaan van het gerecht kon beslissen of hij al dan niet de erfenis wilde aanvaarden of verwerpen. De erfgenaam had zo een mogelijkheid zich te onttrekken aan het betalen van de schulden bij een nalatenschap met een negatief saldo. Crediteuren van de overledene konden zo geen verhaal zoeken op het eigen vermogen van een erfgenaam.

Om dit voorrecht te kunnen genieten was de betreffende erfgenaam wel verplicht een inventaris op te maken van alle bezittingen uit de boedel binnen dertig dagen nadat hij in kennis was gesteld over zijn erfgenaamschap. Daarna diende binnen zestig dagen de inventarisatie te zijn opgesteld met behulp van een 'tabularius' (een officieel erkende schrijver) en andere getuigen.

In een enigszins gewijzigde vorm vinden wij dit voorrecht vanaf het begin van de zestiende eeuw terug in de Nederlanden. De belangrijkste verandering ten opzichte van de bepalingen in het Romeinse recht is de interventie van de overheid. Het beneficium inventarii kon uitsluitend worden aangevraagd nadat de soeverein toestemming hiertoe had gegeven.

In de rechtspraktijk kwam er in ons land nog een ander element bij, namelijk een mogelijke rol van andere familieleden van de erfflater, die niet een beneficium hadden aangevraagd. Indien iemand van deze familieleden bereid was de nalatenschap zuiver, dus met schulden en baten, te aanvaarden, dan verloor de erfgenaam die de erfenis slechts beneficiair wilde aanvaarden zijn recht op de erfenis in zijn geheel. Dit ontmoedigende beleid zorgde ervoor dat slechts weinigen gebruik hebben gemaakt van dit voorrecht. Het eerste bewijs van toepassing van deze regeling in de Noordelijke Nederlanden vormt een rechtszaak in 1514 bij het Hof van Holland.

Aangezien het centrale gezag zijn toestemming diende te verlenen voor het aanvaarden van een erfenis onder het voorrecht van boedelbeschrijving, besliste vóór de Afscheiding van de Noordelijke Nederlanden de Grote Raad van Mechelen hierover. Tijdens de Opstand vond op staatkundig en juridisch terrein een decentralisatie plaats, waarbij vele bevoegdheden weer in handen kwamen van de provincies. De taak van de Grote Raad van Mechelen werd, wat betreft de civiele rechtspraak en derhalve ook ten aanzien van het voorrecht van boedelbeschrijving grotendeels overgenomen door de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Hieronder vielen ook de inwoners van de Generaliteitslanden. Echter niet ieder gewest erkende de soevereiniteit van dit rechtslichaam. Zo fungeerde het gewestelijke Hof in Friesland als soevereiniteit bij de aanvragen voor een voorrecht van boedelbeschrijving en besliste dit lichaam over een mogelijke toestemming. Dit systeem bleef gelden tot de invoering van de Code Napoleon in 1811. De wettelijke regeling van het voorrecht van boedelinventaris bestaat nog steeds en is opgenomen in het Nieuw Burgerlijk Wetboek art. 4:1070 v. en in de Faillissementswet art. 41.

Boedelbeschrijving bij voogdij

Een andere vorm van bescherming biedt het voorschrift om een boedelinventaris bij versterf te laten opmaken, indien een of meerdere erfgenamen minderjarig zijn of indien aan meerderjarigen die onder curatele staan een erfenis ten deel valt. Deze meerderjarige wezen werden, naar de formulering van Hugo de Groot door gebrek van binnen (gebrek aan verstand) of gebrek van buiten (melaats, doofstom of blind) niet in staat geacht hun belangen te behartigen. Evenals de wezen vielen deze zogenaamde stadskinderen onder de bescherming van de weeskamers.

Zoals we al zagen diende de beschrijving van de bezittingen als een controlemiddel op de voogden, die eenmaal per jaar of om de twee jaren rekening en verantwoording moesten afleggen. Bij het beëindigen van de voogdijschap diende de voogd een eindrekening te doen, die voorgelegd moest worden aan de familie of medevoogden of aan de plaatselijke overheid. De verplichtingen van een voogd zijn door Hugo de Groot voor het Hollandse recht als volgt verwoord: 'Der voogden werck is der wezen vader, moeder, stief-vader ofte stief-moeder staet ende beschrijvinge af te vorderen van alle de goederen bij den overleden nagelaten, zo tilbaer als onttilbaer met in ende uitschulden, op dat de zelve geleverd, overghesien ende bij eede gesterckt ter weeskamer, de naeste maghen daer over geroepen, binnen de tijd van zes weecken ofte twee maenden.' Hieruit blijkt dat de voogd tot taak had na het overlijden van degene die de boedel onder zich hield, te eisen dat er een boedelbeschrijving werd gemaakt. Trad de langst levende ouder als voogd op, dan gold het als een eigen verplichting.

De inventaris diende binnen de vastgestelde termijn van zes weken

of drie maanden (in sommige stedelijke keuren zijn andere termijnen te vinden variërend van acht dagen tot meer dan drie maanden) aangeboden te worden aan de weeskamer ter beëdiging. Ontbrak deze instelling in de woonplaats van de erflater, dan moest de inventaris voorgelegd worden aan het gerecht of de plaatselijke secretarie. De boedelbeschrijving en andere boedelpapieren van de minderjarige erfgenaam werden daarna geborgen in de weeskist of de archiefkast van de weeskamer.

Er waren verschillende mogelijkheden om aan die verplichting te ontkomen. Zo kon er bij testament bepaald worden volgens de 'clausule van seclusie' dat geen boedelinventaris behoefde te worden opgemaakt. Deze testamentaire beschikking was echter uitsluitend rechtsgeldig wanneer de plaatselijke overheid hieraan zijn goedkeuring verleende. In sommige stedelijke keuren kreeg de overheid de bevoegdheid om vrijstelling van boedelinventaris te verlenen zelfs wanneer hierover in het testament niets beschreven stond. In de praktijk behoefde daarom niet in alle gevallen, dat minderjarige kinderen verweesd werden een inventaris opgemaakt te worden. Indien de erfenis miniem was, gebeurde dit dan ook zelden. We hebben al gezien dat steeds minder een beroep werd gedaan op de weeskamer en lang voor 1852, het officiële opheffingsjaar, was de instelling dan ook ten dode opgeschreven. Al in het Burgerlijke Wetboek van 1838 wordt de weeskamer niet meer genoemd. De bepaling aangaande de boedelbeschrijving ten behoeve van minderjarige erfgenamen staat in art. 182: 'Na het overlijden van een der echtgenoten is de langst levende verplicht, indien er minderjarige kinderen overblijven, binnen den tijd van drie maanden, eene boedelbeschrijving te doen opmaken van de goederen, welke de gemeenschap uitmaken. Die boedelbeschrijving kan onderhands, doch moet in tegenwoordigheid van den toeziende voogd, worden opgemaakt. Bij gebreke van zodanige boedelbeschrijving, duurt de gemeenschap voort, ten voordele van de minderjarigen, doch nimmer ten hunnen nadele.' Regelingen voor boedelbeschrijvingen die onderhands worden opgesteld stonden in bw art.444 en zijn nu opgenomen in Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering art.671-675.

Op velerlei manieren was het mogelijk, zoals we zagen, om na het overlijden van een ouder van minderjarige kinderen te ontsnappen aan het laten opstellen van een inventaris. Dit leverde echter wel problemen op, wanneer de als voogd optredende ouder hertrouwde. Volgens art. 407 van het Nieuw Burgerlijk Wetboek verliest immers de vader of moeder het voogdijschap wanneer zij geen boedelbeschrijving hebben laten opmaken voor het aangaan van een nieuw huwelijk. Dergelijke strenge regels golden tijdens de Republiek niet. In het Nieuw Burgerlijk Wetboek is een apart artikel opgenomen om minderjarige erfgenamen, die van grootouders of ooms en tantes een erfdeel krijgen te beschermen. Ook in deze erfkwesties dient een inventaris te worden opgemaakt (Nieuw Burgerlijk

Wetboek art. 4:1028). De zeventiende- en achttiende-eeuwse jurisprudentie rept niet over dit type erfenis, maar in de praktijk blijken vele inventarissen opgemaakt te zijn ten behoeve van deze minderjarige erfgenamen van de tweede, derde en vierde graad. In het Nieuw Burgerlijk Wetboek vallen de boedelinventarissen bij voogdij onder de art. 1:314/338 v./355.

Boedelbeschrijving bij executele

Wanneer een erfflater een executeur-testamentair had benoemd om zijn uiterste wilsbeschikking ten uitvoer te brengen, zijn boedel te beheren en te vereffenen en, dikwijls ook de begrafenis te regelen, dan had de executeur-testamentair evenals de voogd de verplichting om een boedelinventaris te laten opmaken. Iedereen had de mogelijkheid om in zijn testamentaire beschikking een executeur-testamentair te benoemen. Regelingen betreffende de plicht tot het opmaken van een inventaris en regelingen om hier weer onderuit te komen zijn voor de executeur-testamentair hetzelfde als voor de voogd. Ook hier geldt dat dit in de zeventiende eeuw ontstane gebruik nog steeds bestaat (Nieuw Burgerlijk Wetboek art. 4:1057).

Boedelbeschrijving bij bewindvoering van aan anderen toebehorende boedels

Indien een bewindvoerder werd benoemd om een boedel te beheren, ook wanneer er geen sprake is van voogdij, dan was het mogelijk dat er eerst een boedelinventaris werd opgesteld. Een wettelijke verplichting bestond niet tijdens de Republiek, maar in de praktijk liet men wel inventarislijsten opmaken.

Boedelbeschrijving bij overlijden op zee

Kapiteins van de schepen van de v o c en w i c waren verplicht om van iedereen, die aan boord overleed een boedelinventaris op te maken. Dit betrof vanzelfsprekend uitsluitend de persoonlijke eigendommen die het slachtoffer op het schip had meegenomen. Waarschijnlijk bestond dit gebruik ook op de andere schepen van de grote vaart. Dit gewoonterecht is in 1838 opgenomen in het Wetboek van Koophandel (art. 346 en 430).

Boedelbeschrijving bij vruchtgebruik en fideicommiss

Erflaters konden nog andere regelingen in hun testament vastleggen die ook tot het opmaken van een boedellijst leidden. Bij het schenken van het vruchtgebruik van de nalatenschap of een gedeelte daarvan aan een erfgenaam, diende wederom een 'pertinente staet en inventaris' van dit vermogen te worden opgesteld. De rechtsgeleerden vonden het noodzakelijk dat er altijd controlemogelijkheden bestonden aangaande de vruchtgebruiker en in dit geval fungeert de inventaris als een beschermingsmiddel voor de eigenaar van de met vruchtgebruik bezwaarde goederen (bw

art.830; nbw 3:201). Het vruchtgebruik bij erfstelling over de hand in hetgeen de erfgenaam of legataris onvervreemd en onverteerd zal nalaten is opgenomen in het Nieuw Burgerlijk Wetboek art.3:205.

Sterk gelijkend op het vruchtgebruik is het 'fideicommiss'. Bij deze making wordt een erfgenaam verplicht een erfdeel op een vastgesteld moment weer aan een derde over te dragen, de zogenaamde fideicommissaire substitutie. Zo beschikt een erfflater tweemaal over een (deel van een) nalatenschap. Dikwijls betrof dit zaken als leengoederen, stamvaderlijke kastelen, familieportretten of andere kostbaarheden die steeds aan een stamhouder werden overgedragen. In de middeleeuwen werd deze regeling al uit het Romeinse recht gerecipieerd, maar een veelvuldige toepassing geschiedde pas sinds de vroege zestiende eeuw. Bij de fideicommissaire substitutie konden meer varianten optreden dan bij het vruchtgebruik. Zo kon de erfflater bepalen dat een deel van het erfgoed mocht worden verteerd met een limiet van drie kwart van het vermogen. Bij het vruchtgebruik mag de erfgenaam slechts beschikken over de opbrengst van het vermogen. De fideicommissaire substitutie wordt sinds kort bij wet verboden (nbw 4:926) en slechts in uitzonderlijke gevallen toegestaan (nbw 4:1020v).

Het is begrijpelijk dat ook bij deze variant een boedelbeschrijving van het erfdeel verplicht is.

Boedelbeschrijving bij onbeheerde nalatenschappen

Op last van de plaatselijke overheid maakte men een inventaris van een nalatenschap wanneer geen erfgenamen gevonden konden worden. In steden met veel immigranten kwam dit nogal eens voor. Indien niemand zijn erfdeel kwam opeisen, viel de boedel na een jaar en een dag toe aan de overheid. Het beheer werd gedurende die periode dan gevoerd door de Weeskamer of de gerechtelijke instanties. In het oud-vaderlands recht gold dat de Landsheer en later de Staten van de Provinciën, als opvolgers van diens soevereiniteit, bezitter werden van roerende en onroerende zaken die geen andere eigenaar hadden. In de negentiende eeuw werd dit opgenomen in het wetboek. De regeling is terug te vinden in art. 1174 van het Nieuw Burgerlijk Wetboek.

Boedelbeschrijving bij afwezigheid

Indien een vermogend man op een verre reis was en niet voorzien had in het beheer van zijn goederen, dan benoemde de overheid een familielid als beheerder wanneer de reiziger in de tussentijd een erfenis of legaat kreeg. In zo'n geval werd of een borgtocht gevraagd of een inventaris opgemaakt van de afwezige. Pas echt goede regelingen werden in het Wetboek Napoleon getroffen en in het Burgerlijk Wetboek art.520. In het Nieuw Burgerlijk Wetboek is alleen een regeling getroffen voor erfgena-

men van een persoon ten aanzien van wie een rechtsvermoeden van overlijden bestaat. In dat geval dient een boedelinventaris te worden opgemaakt (art 1:418v).

***Boedelbeschrijving bij de verdeling van
gemeenschap van goederen***

Dit is een betrekkelijk nieuwe bepaling, die tijdens de Republiek nog niet van kracht was. Het betreft hier eveneens meerderjarige erfgenamen (Nieuw Burgerlijk Wetboek art. 3:194). In de praktijk blijkt overigens dat ook tijdens de Republiek vele boedelinventarissen werden opgemaakt ten behoeve van meerderjarige erfgenamen. Een wettelijke verplichting was het in die periode echter niet.

Andere rechtsgronden

Boedelbeschrijving bij panning

Een geheel ander karakter hebben de inventarissen die zijn opgemaakt in verband met inbeslagneming van goederen, oftewel panning. De jurisprudentie ligt op het gebied van het zakenrecht, omdat het hier het niet nakomen van een overeenkomst tot betaling betreft. Soms had die panning een beschermende werking voor de schuldenaar, de zogenaamde conservatoire panning, waarbij de schuldeisers geen verhaal op de goederen meer konden nemen. Daarentegen werden bij een executoriale panning aan de schuldeisers alle faciliteiten verleend om, indien zij geen geld kregen, de goederen openbaar te verkopen. Onder deze laatste regeling kunnen ook strafrechtelijke panningen voorkomen, wanneer bijvoorbeeld om politieke redenen goederen geconfiscieerd werden. Bij de inbeslagneming van goederen werd de inventaris door de deurwaarder opgemaakt, waarna de notaris hiervan een akte opstelde.

Boedelbeschrijving bij faillissement

Vele inventarissen zijn er opgemaakt bij faillissementen of insolventie. Failliete boedels werden vroeger 'desolate boedels' genoemd. Nergens rept Hugo de Groot over faillissementen, terwijl faillissementen in de rechtspraak veelvuldig voorkwamen. Overal golden lokale, met name stedelijke regelingen. Pas sinds de Franse Tijd tot 1890 viel de regeling ten aanzien van faillissementen onder het Wetboek van Koophandel. Nu valt het onder de Faillissementswet, art. 41/94v..

Boedelinventaris bij huwelijkse voorwaarden

Bij het vastleggen van huwelijkse voorwaarden werd dikwijls een lijst van ingebrachte goederen gevoegd bij de akte. Zelden brachten partners al hun bezittingen in. Indien echter een de partners hertrouwde, betrof de inventaris wel een compleet huishouden. Bij de opstelling van de lijst is

het huwelijk nog niet voltrokken. Zoals bij alle inventarissen die in de verbintenissenrechtelijke sfeer zijn opgesteld was er geen wettelijke plicht om zo'n boedellijst samen te stellen. Deze dienden als een eigendomsbewijs, ook voor toekomstige erfgenamen.

Als teken van de nieuwe tijd, waarin echtscheidingen veelvuldig voorkomen, houdt sinds kort de wetgeving zich bezig met de verwickelingen die ontstaan bij de ontbinding van huwelijkse voorwaarden naar aanleiding van echtscheidingen. In het Nieuw Burgerlijk Wetboek zijn allerlei bepalingen opgenomen om een boedelinventaris te laten opmaken in het geval dat een huwelijksgemeenschap wordt opgeheven (art.1: 110).

Boedelinventaris bij boedelscheiding

Boedelscheiding kon zowel plaats vinden na overlijden, tijdens een huwelijk zonder dat het huwelijk ontbonden wordt, na een scheiding van tafel en bed of na een echtscheiding. Zodra in deze gevallen een officiële akte van boedelscheiding werd opgemaakt, werd daaraan dikwijls nog een boedelinventaris van de nog ongedeelde boedel toegevoegd als bewijsmateriaal. Akten van boedelscheiding werden bij overlijden uitsluitend opgemaakt indien het om redelijk grote vermogens ging (Burgerlijk Wetboek art. 1119; Nieuw Burgerlijk Wetboek art. 3:194).

Boedelinventaris bij andere overeenkomsten tussen een of meer partijen

Een rijk scala aan mogelijkheden om een inventarislijst op te laten stellen, valt onder deze categorie. In de eerste plaats betreft het overeenkomsten in de handelssfeer. Al in een zeer vroege periode werden er koopcontracten vastgelegd, waarbij een inventarislijst van de goederen was opgenomen.

In het verlengde hiervan kunnen ook de bevrachtingsovereenkomsten met uitgebreide beschrijvingen van de ladingen interessante boedellijsten opleveren. Deze contracten hadden betrekking op de meest uiteenlopende waar. Meestal in relatie tot de zeevaart kunnen assurantiepolsen een minitieuze beschrijving bevatten van een schip en zijn lading.

Interessant voor de bedrijfsgeschiedenis zijn de staten van goed die werden opgesteld bij contracten van maatschappen en vennootschappen. Soms treft men beschrijvingen aan van de gehele inrichting van bedrijven en van de voorraden.

Uit weer een geheel andere hoek komen de overeenkomsten die getroffen werden bij het aannemen van opdrachten in de bouw of de uitvoering van andere werken voor particulieren en overheid. Ook bij deze contracten zijn inventarislijsten van materialen te vinden.

Ten slotte zijn er in de loop der eeuwen nog vele inventarissen opge maakt bij het in bewaring geven van goederen, het belenen van goederen of bij schenkingen.

Belasting

Boedelbeschrijving voor de collaterale successie

Slechts in een geval werd op last van de overheid, in verband met de fiscus, het opstellen van een inventaris verplicht gesteld. Dit betrof de collaterale successie, een belasting die alleen geheven werd op erfenissen, waarbij geen erfgenamen in de eerste of tweede graad aanwezig waren. Deze belasting, ingesteld in 1670 is tot 1796 blijven bestaan. Voor deze gewestelijke belasting werd de erflater uitsluitend aangeslagen voor het onroerend goed en de effecten, welke in het betreffende gewest waren geregistreerd. Deze inventarissen worden cohiers genoemd.

Uitvoering en procedures

De door notarissen opgestelde boedelinventarissen vertonen vanaf de achttiende eeuw een opvallende uniformiteit. Sindsdien is er nauwelijks iets gewijzigd aan de opbouw en formuleringen van dit type akte. De vaste regels en formules voor notariële akten haalden de uitvoerders tijdens de Republiek uit handboeken voor notarissen die allerlei voorbeelden bevatten. Daarom vertonen de aanhef en slotzinnen van de boedelinventarissen slechts weinig variatie. Ook wat betreft de indeling van de te beschrijven bezittingen en de wijze waarop die bezittingen worden beschreven bestaan er weinig varianten.

Tussen andere geschriften zijn boedelinventarissen direct te herkennen aan het feit dat het hoofd van de akte slechts de rechterkolom van de bladzijde beslaat, om ruimte open te houden voor administratieve aantekeningen. Op de bij dit broncommentaar afbeeldingen is te zien dat dit gebruik ook in de zestiende en zeventiende eeuw gangbaar was. De open ruimte aan de linker kant van de eerste bladzijde werd gebruikt om de zegel van de zegelbelasting op te plakken. Indien de inventarisatie geschiedde op last van een sociale instelling, dan noteerde de notaris in deze ruimte de naam van het instituut, bijvoorbeeld 'omme het weeshuys' of 'omme het gathuys'.

In de aanhef van de boedelinventaris wordt altijd de naam van de eigenaar van de boedel genoemd of van de erflater, en de naam van de al of niet overleden wederhelft. Bij inventarissen bij versterf bevat de inleiding bovendien de sterfdatum, het adres of de woonplaats, mogelijk het beroep van het gezinshoofd alsmede zijn leeftijd. Bovendien worden de namen van de belangrijkste erfgenamen opgegeven. Indien de erfgenamen minderjarige kinderen zijn, dan wordt dikwijls ook de leeftijd vermeld.

De slotzin van de akte begint met de naam en functie van de opsteller van de inventaris en vermeldt de namen en beroepen van de getuigen. Het geheel wordt afgesloten met een formule dat geen gegevens zijn weg-

gelaten en met de vermelding van de datum. Soms staat deze slotzin bij de inleiding. De handtekeningen van de functionaris en de getuigen staan altijd op de laatste bladzijde van de akte. Indien de naaste meerderjarige erfgenamen of vrienden en burens betrokken werden bij de opstelling van de boedelbeschrijving, zetten ook zij hun handtekening onder de akte.

Altijd werd er bij een boedelbeschrijving een scheiding gemaakt tussen roerende goederen en onroerende goederen. Bij onroerende goederen werden echter, anders dan nu alle niet-lichamelijke zaken gerekend als rechten, huren of vruchtgebruik en pand. Onder roerende goederen vielen eerst ook huizen, maar later werden huizen steeds meer als onroerend goed aangemerkt. Schuldvorderingen als obligaties beschouwde men over het algemeen als roerend, maar werden ook wel ingedeeld als onroerend goed. Deze verwarring van de begrippen roerend en onroerend goed is terug te vinden in de boedelinventarissen. Effecten, schepen en huizen kunnen derhalve onder beide categorieën worden teruggevonden.

Wel hielden de notarissen een vaste volgorde aan en begon de beschrijving bijna altijd met het huizen- en landbezit, het bezit aan schepen en scheepspartijen en daarna de effecten. Al deze goederen werden nader beschreven. Van land en huizen werd de geografische ligging genoemd, verdere omschrijvingen als de grootte van het land of uiterlijke kenmerken van een huis variëren sterk, afhankelijk van het lokale gebruik en de ijver van een notaris. Een zekere hiërarchie bepaalde de indeling van de waardepapieren. Eerst noteerde de notaris de staatsobligaties of de lijfrenten die door overheden werden ingesteld, daarna de aandelen en ten slotte de onderhandse obligaties en leningen aan derden. Deze rubriek werd afgesloten met bankrekeningen.

Hierna volgt meestal een rubriek met de gouden en zilveren voorwerpen inclusief de juwelen en losse edelstenen, al of niet inclusief het contant geld. Deze gehele rubriek staat ook wel eens helemaal aan het eind van de beschrijving van goederen. Bevatte de boedel niet veel goud en zilver, dan zijn deze voorwerpen ook wel terug te vinden tussen de beschrijvingen van het huisraad en de kleding, wanneer deze goederen tenminste per vertrek werden genoteerd.

De indeling van de overige goederen van een boedel ging per vertrek van het pand of naar materiaal en/of functie als ijzerwerk, koperwerk, aardewerk en porselein, meubilair en kleding. Bij beide manieren van beschrijving van roerende goederen kunnen verzamelingen of bibliotheken als een aparte rubriek worden genoteerd.

Bezate de erflater een bedrijf, dan werd van de bedrijfsgoederen of koopwaar een aparte lijst gemaakt, waarvoor vaak de hulp van een vakgenoten werd ingeroepen. Deze lijst van bedrijfsgoederen ontbreekt dikwijls bij de minuut van de akte in de protocollen, maar wel staat er op de minuut een vermelding dat zo'n lijst zou worden opgesteld.

Daarna beschreven de notarissen de schulden van de boedelhouder met een vaste indeling. Indien het om een inventaris bij versterf ging, werden eerst de kosten opgenomen van de begrafenis en de onkosten ten behoeve van de huishouding of de verzorging van de zieke tijdens de laatste levensfase van de erflater. Deze schulden tezamen werden de doodsschulden genoemd. Daarna volgden de andere schulden, inclusief leningen voor hypotheeken of de bedrijfsvoering, die de erflater gemaakt had.

Voor het opmaken van een akte van boedelinventaris gebruikt een notaris heden ten dage een door erfgenamen, executeurs-testamentairs of anderen opgestelde lijst van goederen. Ik vermoed overigens dat in de zeventiende en achttiende eeuw notarissen toch dikwijls ook zelf ter plekke in een sterfhuis notities maakten over de bezittingen. In de slotzinnen van een akte van boedelinventaris zijn formuleringen opgenomen waarin verklaard wordt dat alle goederen zijn genoteerd, niets is verzwegen en dat de aangever van de inventaris bereid is een eed op de beschrijving af te leggen.

Als getuigen fungeerden meestal familieleden, voogden, buren of vakgenoten van de erflater. Alle getuigen ondertekenden ook de officiële akte. In de slotzinnen werd ook vastgelegd dat voor het geval er toch nog iets vergeten is, er alsnog een aanvulling gegeven zal worden.

Dergelijke veranderingen en aanvullingen zijn meermalen terug te vinden in boedelbeschrijvingen (zie voorbeeld 1, afb. 1-11). Bleek er echter opzettelijk informatie weggelaten te zijn, dan was de verzwijger crimineel strafbaar op laste van diefstal.

Interpretatie en betrouwbaarheid

Toetsingen voor de volledigheid

Voor elk historisch of kunsthistorisch onderzoek waarbij boedelinventarissen als bron worden gebruikt, is het raadzaam eerst de aanleiding voor het opmaken van de inventaris te bestuderen. Die aanleiding kan al een indicatie geven of de boedelhouder of de nabestaanden er baat bij hadden om gedeelten van het bezit niet te vermelden hetzij in een bijzondere situatie verkeerde, bijvoorbeeld als vluchteling of balling, reiziger of geestelijk of lichamelijk gehandicapt. Ook bestaat de mogelijkheid dat de boedelhouder of zijn naasten erbij gebaat waren gegevens achter te houden. Dit laatste speelde vooral bij faillissementen, confiscatie, bij opnames in sociale instellingen voor bijvoorbeeld bejaardenzorg of in die gevallen dat een boedellijst ten behoeve van een belastingheffing werd samengesteld. Bij deze gelegenheden is de bron dikwijls onvolledig. De zinsnede in de officiële boedelbeschrijving, waarin de samenstellers verklaren ter goeder trouw te hebben gehandeld zonder iets onvermeld te laten, staat niet zon-

der meer garant voor de betrouwbaarheid en de volledigheid. Het merendeel van de boedelinventarissen is echter samengesteld om het erfdeel van minderjarigen te beschermen; dikwijls vormde uitsluitend het gemak bij de verdeling van de erfenis de aanleiding tot het opmaken van een boedellijst.

Een tweede belangrijke toetsing, vooral bij inventarissen na versterf, is een onderzoek naar de periode die ligt tussen het overlijden van de erflater en de verzameling van gegevens door de opsteller van de inventaris. Hoe langer die periode geduurd heeft, des te groter is de kans dat de beschreven inboedel incompleet is. Bij inventarissen bij versterf is het altijd nuttig om de testamenten van de erflaters te raadplegen. Hierin staan nog wel eens goederen beschreven die kennelijk al voor het overlijden van de erflater zijn uitgedeeld. Dit gebeurde vaak met sieraden of kleding.

Ook op andere manieren kan de volledigheid worden gecontroleerd. Wanneer na een boedelbeschrijving de goederen in het openbaar werden verkocht, kunnen veilingcatalogi nog uitsluitend geven of in de inventaris nog belangrijke voorwerpen ontbreken. In de veilinglijsten worden bovendien de voorwerpen dikwijls uitvoeriger beschreven dan in de boedelinventaris; dit geldt met name voor schilderijen en andere kunstvoorwerpen, boeken en soms ook voor kostbaar meubilair.

Bij een grootschalig boedelinventarissenonderzoek, waarbij de gehele materiële cultuur wordt bestudeerd, is het nuttig om de bevindingen van archeologen bij de studie als toetssteen van de volledigheid te betrekken. In bodemvondsten bevinden zich enkele voorwerpen, zoals bijvoorbeeld knikkers, die niet in de boedelbeschrijvingen zijn terug te vinden. Daarnaast is het opvallend dat bij opgravingen veel messen te voorschijn komen en dat het aantal messen in de inventarissen gering is.

Het gebruik van schilderijen, prenten en tekeningen als bewijsmateriaal voor wat men in bepaalde typen huishoudens aan goederen kan verwachten is zeer gevaarlijk. Veel afgebeelde voorwerpen hebben een symbolische betekenis of worden uitsluitend voor het esthetische effect gebruikt. Deze toetsingsbron moet met grote voorzichtigheid worden gebruikt.

Onvolledige boedelinventarissen

Zelfs in perioden dat de kwaliteit van de bron groot is en de beschrijvingen secuur, kunnen om soms onverklaarbare redenen inventarissen zijn opgemaakt, waarin grote rubrieken goederen geheel ontbreken. Vooral de kleding levert wat dit betreft nogal wat problemen op. Ook kan in een inventaris een opmerking staan dat er in een later stadium een aparte lijst gemaakt zal worden van bijvoorbeeld de boeken, schilderijen, verzamelingen of van de bedrijfsinventaris, waarbij dan deze separaat opgestelde lijsten verloren zijn gegaan.

Bij boedelinventarissen van de allerrijksten en van de adel ontbreken

soms hele gedeelten van het bezit, met name in de zeventiende eeuw. In enkele gevallen is het mogelijk de ontbrekende gedeelten weer terug te vinden. Soms stelde dezelfde notaris enkele maanden later nog een aanvullende inventaris op. Ook kwam het voor dat de familie aan een andere notaris, die in de buurt van een van de buitenhuizen of kastelen van de erflater woonde, of aan een rentmeester de opdracht verleende om ter plekke een boedelbeschrijving van die specifieke bezittingen te maken. Daarom dienen onderzoekers altijd er opmerkzaam op te zijn of een erflater meerdere woonhuizen bezat.

Soms bevond zich nauwelijks meubilair in een buitenhuis en namen de eigenaren in de zomer hun huisraad mee uit hun belangrijkste woonhuis. Andere bezitters van een buitenhuis, zoals bijvoorbeeld Adriaen Pauw, hadden hun belangrijkste verzamelingen en kostbaarste meubilair juist in hun buitenplaats ondergebracht. De inrichting van de buitenplaatsen werd echter dikwijls niet in de boedelbeschrijving van een rijke erflater opgenomen.

Voorals boedelinventarissen bij versterf van de zeer rijken kunnen dikwijls geen compleet beeld van het bezit geven. Wanneer de erflater buiten gemeenschap van goederen was gehuwd, dan zijn er drie mogelijkheden dat gedeelten van het bezit ontbreken. De inventaris noteert uitsluitend de huwelijkse inbreng van de erflater of alleen de goederen die staande het huwelijk zijn gewonnen. Tenslotte kan de boedelbeschrijving alle bezittingen van het huishouden vermelden zonder de huwelijkse inbreng van de partner van de erflater.

Ook komt het voor dat in de minuutakte van het protocol het onder fidei commis gestelde erfdeel niet is opgenomen of dat, zoals eerder vermeld, een bedrijfsinventaris ontbreekt. Indien een bibliotheek of een schilderijencollectie van een erflater door de erfgenamen naar een veiling werd gebracht en hiervoor een aparte veilingcatalogus werd samengesteld, dan zijn deze bezittingen weer niet terug te vinden in het notariale protocol. Voor alle perioden geldt dat bij sommige rijke families alleen het onroerend goed en de effecten in een boedelinventaris beschreven kunnen zijn.

Geheel aan de andere kant van de maatschappelijke ladder zijn er ook boedelbeschrijvingen van de armen die onvolledig kunnen zijn. Het hangt sterk af van de controle van de bestuurders van sociale instellingen en van de snelheid, waarmee zij de opdracht verstrekken om een boedelinventaris te laten opmaken, of de boedellijsten ten behoeve van weeskinderen, gevangenen of van bejaarden bij opname in een Oude Mannen- of Vrouwenhuis volledig zijn. De betrouwbaarheid van deze inventarissen verschilt derhalve van instelling tot instelling.

Hetzelfde geldt voor de boedelbeschrijvingen die bij faillissementen werden opgemaakt. Over het algemeen krijgt men de indruk dat deze inventarissen niet een exacte weergave geven van de bezittingen van een

gezin, maar in sommige gevallen werden er vermoedelijk geen gegevens over het bezit achtergehouden. Uiterst onbetrouwbaar zijn de boedelinventarissen die bij confiscatie tijdens de troebelen in de zestiende eeuw werden opgemaakt. De op de vlucht geslagenen hadden hun kostbaarste bezittingen meegenomen.

De kwaliteit van de boedelinventarissen verschilt van plaats tot plaats en per periode. Maar zelfs in de eerste helft van de achttiende eeuw, toen over het algemeen de bezittingen in de Hollandse steden uiterst precies en gedetailleerd werden beschreven, treft men in de notariële protocollen nog een groot aantal zeer onvolledige boedellijsten aan. Maar daarom niet getreurd. Het merendeel van de tienduizenden inventarissen, of misschien wel honderdduizenden die in de loop der eeuwen zijn opgemaakt, geeft een schijnbare volledige weergave van de roerende en onroerende bezittingen van erfstaters. Tenminste deze indruk krijgt een onderzoeker wanneer grote rubrieken als meubilair, kleding of sieraden niet ontbreken. Maar er zitten nog meer addertjes onder het gras.

Hiaten in de bron

Het is duidelijk dat elke inventaris die men voor een onderzoek gebruikt op volledigheid en betrouwbaarheid gecontroleerd moet worden. Hierbij komt men soms voor vreemde problemen te staan.

Vaak vindt men in een inventaris wel de kleding van de erfstaters beschreven, maar ontbreken de kleren van de andere gezinsleden of worden die slechts aangeduid met de term 'kindergoed', 'kleding vrouw', 'kleding man' alsof deze goederen niet tot het familiebezit behoorden. Aangezien de kleding in de zeventiende en achttiende eeuw een kostbaar bezit was – een nieuwe jas kostte ongeveer zes weeklonen van een knecht – vormt het geheel of gedeeltelijk ontbreken van de kleding een aanzienlijke omis-sie in vele boedelinventarissen.

Voor de achttiende eeuw ontbrak in vele plaatsen het dagelijkse schoeisel in de boedellijsten. Schoenen en klompen komen nauwelijks voor in de bron, wel grote rekeningen bij de schoenmaker. Bijzonder schoeisel als rijlaarzen, geborduurde muiltjes en de moderne pantoffels werden wel belangrijk genoeg geacht om in de inventaris te worden opgenomen. Vreemd genoeg noteerden notarissen wel kousen, kousenbanden, lintjes, strikjes en kwasten, maar niet de toch kostbare schoenen. In de regel vermeldden de zeventiende-eeuwse notarissen bij het opmaken van de boedellijsten het schoeisel weer wel.

Een ander hiaat in de bron betreft kinderspeelgoed. Knikkers en ander eenvoudig speelgoed als speelpoppen of tollen ontbreken in de lijsten, terwijl archeologen veel kinderspeeltjes gevonden hebben. Poppegoed – miniatuurvoorwerpen van koper, zilver en porselein – werd gede-

tailleerd beschreven, maar deze pronkstukjes vormden meer het speelgoed en het verzamelobject van volwassenen.

Andere omissies vormen spelden, naalden (indien niet van zilver) en spijkers terwijl garens, wol en hamers wel te vinden zijn in de inventarissen. Bewijzen voor het bewust weglaten van sommige zaken in de beschrijvingen bestaan er niet. Zelfs beschadigde en kapotte voorwerpen, vooral van aardewerk en porselein, doorgezakte stoelen, gebroken glazen, tot op de draad versleten linnengoed of kleding kregen de eer door de notaris te worden beschreven.

Keukengerei werd soms slechts aangegeven als 'keukengereedschap'; in andere lijsten vindt men een beschrijving van alle taartvormen, appelboren, spitten en pollepels. Hier hebben we niet zozeer te maken met een omissie, maar meer met een gebrek aan precisie en detaillering. In nagenoeg alle boedelinventarissen wordt het gewone gebruiksgoed in de keuken summier beschreven. 'Enige potten en pannen' maken deel uit van bijna elke boedelbeschrijving, terwijl de onderzoekers zo graag zouden willen weten hoe dit eenvoudige aardewerk of de ijzeren pannen werd genoemd. Een duidelijk probleem vormen, zoals reeds vermeld, de messen. In oude tijden werden deze voorwerpen door de mannen in de laars meegedragen en ontsnappen dan aan een beschrijving in de inventaris. Ook in huishoudens met alleen vrouwen ontbreken dikwijls de messen, vooral in de achttiende eeuw. Toch zijn waarschijnlijk alle messen met kostbare heften niet bij de boedelbeschrijvingen weggelaten. Al het houten keukengerei is vermoedelijk in de meeste boedels niet beschreven. Pollepels, houten plankjes of bijvoorbeeld boterspaanders komen wel erg weinig voor in de beschrijvingen.

Voedselvoorraden of stapels brandhout en turf vormen soms wel en soms niet een onderdeel van de inventarissen. Dit ontbreken is niet te verklaren uit de sociale herkomst van de boedelhouder en komt zeer willekeurig voor. Een relatie tussen dure tijden of seizoenen en het voorkomen van voedselvoorraden of brandstoffen heb ik niet kunnen ontdekken.

Kandelaars, kronen en kaarsenladen kregen volgens mij wel altijd een plaats in een inventaris, daarentegen ontbreken de kaarsen zelf meer in de achttiende en negentiende eeuw dan in de periode daarvoor.

Schoonmaakartikelen als zand en zeep werden bij de beschrijving overgeslagen, in mindere mate vermoedelijk de bakjes en tonnen waarin deze artikelen werden bewaard. Kammen en borstels vindt men weinig, tenzij deze voorwerpen van kostbare materialen waren vervaardigd.

Consequent ontbreken in de boedels van de zeventiende en achttiende eeuw honden en katten. Hondenhokken, hondemanden, halsbanden met of zonder zilveren belletjes en etensbakken werden minder overgeslagen. Wisselend is de vermelding van siervogels. Soms noteerde de no-

taris papegaaien of kanaries, zelden tortelduiven, terwijl in zeer vele huishoudens, volgens de opgave in de inventarissen, kooien hingen. Met economische motieven gehouden dieren als vee, pluimvee en met name paarden kregen wel een plaatsje in de inventaris.

Het blijft bij een boedelinventarissenonderzoek altijd een probleem dat soms de meest voor de hand liggende voorwerpen in een boedelbeschrijving ontbreken, terwijl wel alle grote rubrieken door de notaris werden genoteerd. Ook is het mogelijk dat er in een ogenschijnlijk complete boedelinventaris van een huishouden bijvoorbeeld geen tafels voorkomen. De onderzoeker moet er altijd op bedacht zijn dat buiten systematische omissies ineens vreemde verrassingen voorkomen. Uit ervaring leert men wel over welke goederen de huishoudens in de verschillende sociale groeperingen minimaal beschikten.

Vanzelfsprekend toetst een onderzoeker dit met diverse andere bronnen. Toch is het altijd moeilijk om met zekerheid te kunnen beweren dat een boedelinventaris een volledige weergave geeft van de bezittingen van een boedelhouder.

Problemen rond de beschrijvingen en de betekenis van woorden

Een dikwijls moeilijk te hanteren probleem vormt het gebruik van de termen veel, enig, enkele of weinig. Dit treft men bij de beschrijving van boeken, soms van eet- of drinkgerei of linnengoed. Ronduit mysterieus is het veelvuldig voorkomende begrip 'rommeling' (zie voorbeeld 1, afb. 9). De onderzoeker kan slechts gissen welke voorwerpen hieronder vielen.

Sinds ongeveer 1770 werden in de grote steden en na 1850 op het platteland steeds meer verzamelwoorden gebruikt als 'servies' zonder de verschillende onderdelen op te sommen, of bijvoorbeeld 'enig linnengoed'. Bij de kwantificering van de gegevens stelt dit de onderzoeker voor grote problemen.

Wat betreft de interpretatie spelen ook taalkundige problemen, de zogenaamde woord-zaak problematiek. Sommige woorden veranderen van betekenis. Zo werd met het woord 'bordje' in de zeventiende eeuw ook een schilderij bedoeld en het woord 'bed' bleef lang de betekenis houden van een matras. Achter hetzelfde woord kan per regio of tijd een totaal ander voorwerp schuil kan gaan. Van Koolbergen geeft een aantal voorbeelden hiervan. Zo betekent het woord gaffel in de Achterhoek gedurende de zeventiende eeuw een vork om mee te eten of een hooivork. Het woord kooi staat – zo blijkt uit diverse boedelonderzoeken – voor een bed, een kast of een afgesloten ruimte voor dieren. Vermoedelijk onderging het woord 'schort' met het veranderen van de mode zowel een betekenis- als een gedaanteverandering.

Aan het taalkundige onderzoek naar de verandering van de betekenis van woorden uit de boedelinventaris is tot nu toe nog nauwelijks aan-

dacht besteed. Van sommige benamingen van voorwerpen uit de huisraad weten wij niet meer hoe deze objecten eruit hebben gezien. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld een 'kenenburger'. Het Woordenboek der Nederlandse Taal lost niet alle betekenisproblemen uit de boedelinventarissen op en dan biedt het Middelnederlandsch Woordenboek of dialectwoordenboeken dikwijls uitkomst. Zelf heb ik ook veel baat gehad bij het Zuidafrikaans. In deze taal worden nog veel oude benamingen uit de Republiek van de zeventiende eeuw gebruikt.

Als laatste uitweg kan men nog te rade gaan bij de gespecialiseerde literatuur over huisraad, kleding of gereedschap. Indien nergens de betekenis van een woord te achterhalen is, biedt soms de betreffende boedelinventaris zelf of een andere een oplossing. Zo geeft de plaats waar het voorwerp zich bevindt, dikwijls al aan met welk type object men te maken kan hebben. Ook dient de onderzoeker bedacht te zijn op schrijffouten van de opstellers van de inventarissen. Het komt zelfs voor dat een notaris of zijn klerk binnen een boedelbeschrijving hetzelfde woord op verschillende manieren spelde.

Deze bronnenkritiek doet echter geen afbreuk aan het feit dat de boedelbeschrijvingen, zeker ten tijde van de Republiek, meestal buitengewoon uitgebreid en zorgvuldig werden samengesteld.

Taxaties

Tenslotte enige opmerkingen over taxaties in de boedelinventarissen. Het gebruik om alle bezittingen, dus ook het huisraad en de kleding, een waarde toe te kennen komt vooral voor in de zeventiende en in de negentiende eeuw. Tijdens de achttiende eeuw zijn de lokale verschillen aangaande de taxaties van het roerend goed groot. In Amsterdam bijvoorbeeld werden vrij veel boedelinventarissen getaxeerd, in Delft en Den Haag veel minder. Hoe divers de gewoonten per plaats waren, blijkt wel uit het feit dat vooral in Den Haag in de zeventiende eeuw weer wel de huizen werden getaxeerd. Die schattingen baseerden de notarissen op de transportregisters ofwel de verkoopakten bij de schepenbank.

Een verklaring voor deze diversiteit bij taxaties van de roerende goederen moet misschien gezocht worden in bezuinigingsmaatregelen bij de officiële benoemingen van taxeerders. In de grote steden werden er namelijk speciale 'priseerstes' benoemd om bij veilingen of ten behoeve van een boedelinventaris de waarde van de goederen te taxeren. Indien een priseerster de schattingen voor een boedelinventaris had gemaakt, dan werd dit meestal vermeld aan het eind van de akte van de boedelbeschrijving. Ontbreekt zo'n notitie en/of een handtekening aan het eind van een gewaardeerde boedelinventaris uit een van de steden, dan moet men gissen wie de taxatie heeft verricht. Was het de notaris zelf, een familielid of iemand van de burens? Op het platteland was het in ieder geval usance dat

een buurman of een familielid de schattingen voor een boedelbeschrijving deed, indien er geen officiële schatter of schatster aanwezig was.

De gewoonte om ook de roerende bezittingen in inventarissen te taxeren kreeg in de grote steden weer een opleving in de negentiende en de twintigste eeuw. Zilveren en gouden voorwerpen, evenals de sieraden, werden dikwijls apart gewaardeerd door een zilversmid. Specialisten werden ook voor de waardebeoordeling te hulp geroepen bij verzamelingen van schilderijen, prenten, boeken of rariteiten. Voor de taxatie van een bedrijfsinventaris, zoals bijvoorbeeld een leerlooierij, een brouwerij, een boerderij of een textiel fabriek, deed men een beroep op een vakgenoot.

De hierboven vermelde omissies en hiaten bij de opsommingen van bezittingen behoeven lang niet altijd een belemmering te vormen voor het gebruik van deze bron. Afhankelijk van de probleemstelling en de afbakening van het onderzoeksgebied kunnen zelfs ook uiterst incomplete boedelbeschrijvingen bij het onderzoek gebruikt worden (zie de rubriek Themata in hoofdstuk 4). De bron immers verschaft door zijn veelzijdigheid informatie voor sterk uiteenlopende terreinen van onderzoek.

3 verwijzende notities

Vindplaatsen

Notariële archieven

Notariële protocollen vormen de rijkste bron voor het vinden van boedelinventarissen vanaf de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Tijdens de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw zijn de protocollen nog schaars, aangezien notarissen zich nog niet allemaal aan de bewaarplicht hielden en het notariaat zelf nog in de kinderschoenen stond. Bovendien krijgt men uit de wel bewaard gebleven zestiende-eeuwse protocollen de indruk dat het laten opmaken van een boedelinventaris nog niet algemeen gebruikelijk was.

Zestiende-eeuwse inventarislijsten bevinden zich in het notariële archief van Amsterdam, Den Haag en Leiden, maar de hoeveelheid staat in geen verhouding tot die van de zeventiende en achttiende eeuw. In Delft daarentegen vangt het notariële archief aan in 1574, maar is de oudste boedelinventaris uit dit archief pas in 1602 opgemaakt. Ook in Alkmaar en andere steden dateren de vroegste boedellijsten uit het notariële archief uit de zeventiende eeuw.

Begindata van notariële archieven in enkele steden

<i>stad</i>	<i>begindatum</i>
's Hertogenbosch	1475
Maastricht	1544
Alkmaar	1550
Enkhuizen	1557
Utrecht	1560
Zevenbergen	1564
Leiden	1564
Haarlem	1570
Delft	1574
Amsterdam	1578
Hoorn	1582
Haamstede	1584
Rotterdam	1585
Gouda	1593
Den Haag	1597
Dordrecht	1597
Schiedam	1601

Bron: *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland*, 13 delen (Alphen a/d Rijn 1979-1988); Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft* (Hilversum 1987) 375.

Het al of niet in bewaring geven van de protocollen van notarissen aan de lokale overheid kan men vanaf 1608 controleren door de admities van notarissen op te zoeken in de resoluties van stadsbesturen of in de archieven van gewestelijke hoven en raden. Ontbreken de protocollen van een notaris, dan kan de onderzoeker in andere archieven nog boedelinventarissen van die notaris vinden, bijvoorbeeld in het weeskamerarchief, archieven van andere sociale instellingen en vooral ook familiearchieven. Immers een notaris gaf aan de 'klan' de grosse (de officiële akte) en bewaarde daarvan een afschrift in zijn protocol (minuut).

Al werd de bewaarplicht van notariële protocollen al in 1540 ingesteld, in de praktijk kwam hier niet veel van terecht. Pas aan het eind van de zeventiende eeuw begonnen de overheden meer controle op de bewaarplicht uit te oefenen; sinds 1733 was hiervoor, tenminste in Holland, een speciale commissie in het leven geroepen.

Rest nog het probleem dat enkele notarissen uit rijke families wel benoemd waren maar nooit een akte hebben opgemaakt. Aan dit verschijnsel kwam vermoedelijk in de loop van de achttiende eeuw wel een einde, omdat overal de inkoopsummen voor het notariaat werden verhoogd. In Delft van 300 gulden in 1714, naar 600 en zelfs 1000 gulden in 1780.

In de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland en Limburg dateren de oudste notariële archieven uit de zestiende eeuw. Binnen Noord-Brabant bevindt zich het oudste notariële protocol in Nederland, dat dateert uit 1475 ('s-Hertogenbosch). Het hoogtepunt van het notariaat ligt in de bovengenoemde provincies in de zeventiende eeuw. Toen werd er in alle lagen van de bevolking een groot beroep gedaan op de notarissen om allerlei zaken, of het nu om handelstransacties, testamenten of ruzies ging, schriftelijk vast te leggen.

Zoals gebruikelijk bij het boedelinventarissenonderzoek verschilt het wederom van plaats tot plaats en zelfs per notaris of de boedelinventarissen uit de zestiende tot de negentiende eeuw gemakkelijk in de notariële archieven te vinden zijn. Soms legde een notaris zelf een register aan, in het begin van elk protocol, van de verschillende akten die hierin te vinden zijn. In andere notarisboeken zijn de akten uitsluitend gegroepeerd per datum en dient het gehele protocol te worden doorgenomen om de inventarissen te vinden. Gelukkig zijn deze akten wel duidelijk herkenbaar, omdat de aanhef als enige akte slechts de rechterhelft van de bladzijde beslaat.

In Haarlem en Amsterdam is een groot aantal zeventiende-eeuwse inventarissen opgenomen in aparte protocollen zonder andere type akten. Ook zijn er in diverse gemeentelijke archieven indices op de protocol-

len gemaakt. Het meest uitgebreid zijn in Utrecht de ingangen op het notarieel archief. Meestal betreffen de klappers uitsluitend een register op namen; een enkele maal zijn er voor een beperkte periode klappers gemaakt op boedelinventarissen, zoals in Delft en Den Haag. Bij controle bleek echter dat in deze klappers alleen boedelbeschrijvingen van aanzienlijke families zijn opgenomen en dat veel boedelinventarissen uit de middengroeperingen of van armen uit het notariële archief ontbreken.

In het Gemeentearchief van Amsterdam is het gehele notariële archief voor de periode 1700 tot 1710 geklapperd op allerlei ingangen. Afgezien van deze periode is het notariële archief in deze stad zo omvangrijk dat het zeer tijdrovend is om hierin iets op te zoeken. Tevens wordt er in het Amsterdamse Gemeentearchief, evenals in Haarlem, ook hard gewerkt aan een inventarisatie van boedelbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw, met name ten behoeve van het onderzoek naar schilderijenverzamelingen. Het is nog niet bekend wanneer deze indices door het publiek gebruikt mogen worden.

In de noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe is het notariaat, evenals in Gelderland en Overijssel, pas laat tot ontwikkeling gekomen. De werkzaamheden van notarissen werden in deze regio's verricht door functionarissen van plaatselijke gerechten. Hierin kwam in 1811 een kentering toen het notariaat verplicht werd ingevoerd in het gehele land. Ook de controle op de werkzaamheden van notarissen werd verscherpt. Vanaf datzelfde jaar werd van de notarissen geëist om repertoria aan te leggen op alle akten die zij hadden verleden. Hierin moesten zij het type akte noteren, de datum evenals de namen en woonplaatsen van de betrokken partijen. Een zegen voor onderzoekers want dankzij deze repertoria zijn de boedelinventarissen gemakkelijk te traceren. Nadelig echter voor het onderzoek is de grote omvang van deze archieven.

Bijna overal, waar het notariaat zich tijdens de Republiek wortelde, begint de stroom boedelinventarissen na circa 1640 goed op gang te komen. In Delft bijvoorbeeld bevatten de notariële archieven in de periode tussen 1602 en 1620 slechts 43 inventarissen, maar over de periode 1640 tot 1649 al 443. Voor de gehele zeventiende eeuw komt dit aantal op circa 4500 en een eeuw later, toen de bevolking nagenoeg gehalveerd was, 2400 inventarissen. Bij de indicering van het notariële archief van Amsterdam voor de periode tussen 1700 en 1710 zijn er drieduizend boedelbeschrijvingen te voorschijn gekomen.

In de negentiende eeuw werden er ongeveer van dertig procent van de overledenen die minderjarige kinderen nalieten in de Zaanstreek een boedelinventaris opgemaakt. Hieruit blijkt dat, evenals in de twee eeuwen ervoor, niet iedereen zich aan de wettelijke verplichting om in deze gevallen een inventaris te laten opmaken heeft gehouden. Toch levert dit nog steeds aanzienlijke aantallen inventarissen op.

Notarissen in de steden werkten ook voor de bewoners van het platteland. Zo was tien procent van de boedelschrijvingen in het achttiende-eeuwse notariële archief in Delft bestemd voor bewoners uit naburige dorpen buiten de jurisdictie van deze stad.

Weeskamerarchieven

Weeskamers hebben een veel langere geschiedenis dan de notarissen in ons land. Toch is het opmerkelijk dat in hun archieven vermoedelijk eveneens alleen zestiende-eeuwse boedelinventarissen voorkomen als oudste akten van dit type. De weeskamers werden vooral opgericht in het gewest Holland, Zeeland en al in mindere mate in de provincie Utrecht. In de huidige provincie Noord-Brabant bestonden slechts aparte weeskamers in Bergen op Zoom, Breda, Grave, Klundert, Steenberg, Willemstad en Zevenbergen; in Gelderland enkel in de steden Culemborg en Zutphen. Groningen-stad bezit een weeskamerarchief, waarin vanaf 1620 boedelinventarissen te vinden zijn maar in de overige plaatsen in de Ommelanden ontbreken deze instellingen evenals in Limburg, Drenthe, Friesland en Overijssel.

Begindata van weeskamerarchieven in enkele steden

<i>stad</i>	<i>jaar</i>
Montfoort	1382
Wijk bij Duurstede	1388
Aardenburg	1448
Amsterdam	1468
Delft	1534
Amersfoort	1543
Oudewater	1578
Dordrecht	1597

Bron: *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland*, 13 delen (Alphen a/d Rijn 1979-1988).

Over het algemeen hebben de weeskamerarchieven voor een boedelinventarissonderzoek het grote voordeel, dat deze akten gemakkelijk te vinden zijn. In alle steden zijn er bovendien registers op naam gemaakt van de boedelpapieren die zich in de weeskamerarchieven bevinden. Vooral voor een boedelinventarissonderzoek in Amsterdam of Den Haag, waar het notariële archief vele honderden meters beslaat, is dit een geschikte bron om uit te putten.

Vooral boedelbeschrijvingen van de meer vermogende huishoudens zal men in de weeskamerarchieven aantreffen. Immers deze instelling

was in het leven geroepen om de erfenissen van minderjarige wezen te beheren. Daarom is de kans klein dat zich inventarissen van paupers in de weeskamerarchieven bevinden. Toch treden hier ook weer lokale verschillen op. De Delftse weeskamer beheerde veel rijkere boedels dan het Haagse en Amsterdamse equivalent. In de laatste twee steden sloot de bovenlaag de weeskamer uit.

Hoe rijk deze bron kan zijn, bewijst het Leidse weeskamerarchief. Voor de periode van 1579 tot 1600 zijn hierin honderd boedelbeschrijvingen gevonden van de meestal schaarse zestiende-eeuwse inventarissen. De weeskamer van Zierikzee heeft voor de zeventiende en achttiende eeuw tweeduizend boedelinventarissen in haar archief. Het Delftse weeskamerarchief bevat naar schatting 1500 inventarissen uit de zeventiende eeuw, 480 die in de achttiende eeuw zijn opgemaakt en slechts 16 uit de negentiende eeuw (de laatste in 1830). Dat hangt samen met de al eerder vermelde functie van de weeskamers.

Oud-rechtelijke archieven

Voor de gewesten, waar geen weeskamers waren gesticht en waar evenmin notarissen woonden in de periode van de Republiek, vormen de archieven van de gerechtshoven tot 1811, de zogenoemde oud-rechtelijke archieven de belangrijkste bron om boedelinventarissen te vinden uit de zestiende, zeventiende of achttiende eeuw.

Wilde iemand in bijvoorbeeld Friesland of Drenthe voor 1811 een juridische akte laten opmaken, dan kon hij uitsluitend terecht bij de lagere of hogere gerechten. Soms deed deze instantie het notariaat zelfs grote concurrentie aan. Zo bevinden zich bijvoorbeeld in Zeeland nog vele inventarissen in het oud-rechtelijk archief, evenals in Noord-Brabant. Die nauwe verstrengeling in sommige regio's tussen de gerechten en het notariaat wordt gedemonstreerd door het samenvoegen van notariële en oud-rechtelijke archieven in Zeeland en Utrecht.

Overal in het gehele land bemoeiden de rechtbanken zich met faillissementen, gerechtelijke verkopingen of veilingen en inbeslagname. Daarom bevinden zich alle akten die deze zaken betreffen in het oud-rechtelijk archief. In Amsterdam vielen de faillissementen onder de Desolate Boedekamer, in welk archief vele inventarissen zijn terug te vinden.

Boedelinventarissen rond erfkwesties zijn in de oud-rechtelijke archieven van de gewesten zonder weeskamers en notariaat terug te vinden onder de noemers vrijwillige rechtspraak of boedelbeheer. Die laatste rubriek wordt ook wel pupilaire, momboir- of voogdijzaken genoemd.

Archieven van het vredegerecht en kantongerecht

In 1811 zijn de schepenrechtbanken opgeheven. Tot 1838 kwamen hiervoor de zogenaamde vredegerechten in de plaats, die op hun beurt wer-

den opgevolgd door de kantongerechten. Al werd het na de invoering van het notariaat in het hele land steeds gebruikelijker om zich bij erfkwesaties uitsluitend tot notarissen te wenden, toch zijn direct na de oprichting van deze rechtbanken hier nog inventarissen van erflaters met minderjarige erfgenamen opgemaakt. Bij faillissementen of gerechtelijke inbeslagnames komen de akten nog steeds in deze archieven terecht. Plaatsingslijsten maken deze archieven toegankelijk. Evenals bij de oudrechtelijke archieven bevinden de boedelbeschrijvingen rond erfkwesaties zich in de rubriek vrijwillige rechtspraak.

Archieven van sociale instellingen

Complete willekeur bepaalt of archieven van gasthuizen, weeshuizen, oudeliedentehuizen of hofjes boedelinventarissen bevatten. Enige regels aangaande bewaarplicht ontbraken zodat dat het van de administrateurs afhing of de archieven geschoond werden. Meestal bewaarden regenten de boedelpapieren van schenkers van legaten als bewijs van eigendom. Minder baat had een instelling echter bij het handhaven van archieven met inventarissen van hun cliënten. Het betrof dan meestal betrekkelijk arme boedels zonder onroerend goed dat in handen kwam van de liefdadige instelling.

Bij weeshuisarchieven heeft men nog de grootste kans om die oude inventarissen te vinden. Bij binnenkomst van een weeskind lieten de regenten een inventaris opmaken van hun erfgoed, waaruit indien mogelijk hun opvoeding werd betaald. Daarom was het voor de regenten van groot belang om snel na het overlijden van de ouders van die kinderen een beschrijving van de bezittingen te laten opmaken. Zodra een weeskind de instelling verliet, werd er door de regenten een afrekening gemaakt ten aanzien van het beheer van hun erfenis en de kosten van hun verblijf in de instelling.

Bij de Weeskamer kwamen over het algemeen de boedelpapieren van de meer vermogende wezen terecht; die van de armere kinderen bleven in het weeshuis. Aangezien bij het verlaten van het weeshuis voor de kinderen een afrekening werd gemaakt, vernietigden de administrateurs dikwijls daarna de aanwezige boedelpapieren. Meestal zijn echter deze inventarissen weer terug te vinden in het notariële archief, wanneer de instelling, zoals bijvoorbeeld het weeshuis in Delft, een notaris in dienst had. Toen uit bezuinigingsoverwegingen de akten voor het weeshuis niet meer door een notaris werden verleden, droogde ook deze bron voor arme boedelinventarissen in Delft op.

Weinig talrijk zijn inventarissen in gasthuizen. Van patiënten werd alleen een boedelbeschrijving opgemaakt indien zij na hun overlijden nog voor de kosten van hun verzorging moesten opdraaien. Maar gezien het feit dat het in deze gevallen uitsluitend zeer arme boedeltjes betrof, werd

deze administratie meestal vernietigd. Met name in de negentiende eeuw zijn veel archieven van liefdadige instellingen geschoond.

Familie- en huisarchieven

Eigenlijk valt het aantal boedelinventarissen in familiearchieven of archieven van huizen tegen. Er bestond een zekere traditie bij het samenstellen van familiearchieven. De belangrijkste akten zijn in de regel testamenten, eigendomspapieren van land, boedelscheidingen, huwelijkse voorwaarden en in veel kleinere aantallen inventarissen. Correspondentie werd eigenlijk alleen bewaard van roemrijke familieleden.

Bovendien vergaarden de beheerders van deze archieven in de loop der eeuwen dikwijls allerlei stukken van verwante geslachten. Zelfs indien een familiearchief een aantal inventarissen bevat, dan treft de onderzoeker zelden een reeks van erfstaten in een rechte lijn. Dezelfde problemen spelen bij huisarchieven, ook hierin bevinden zich stukken van diverse families. Maar een enkele maal bevatten deze archieven wel enige inventarissen die betrekking hebben op tenminste hetzelfde pand.

Familie- en huisarchieven bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief, in de provinciale archieven en in de gemeentelijke archieven. Ook heeft de Hoge Raad van Adel nog een aantal familiearchieven onder zijn beheer. In het Centraal Bureau voor Particuliere Archieven is ook informatie te verkrijgen over belangrijke familiearchieven of huisarchieven die zich nog in particuliere handen bevinden.

Kerkelijke archieven

Archieven van bisdommen, kerken en kloosters kunnen boedelbeschrijvingen bevatten van schenkers van legaten. Dikwijls werd ook een boedelbeschrijving opgemaakt bij de benoeming van een nieuwe bisschop, abt of abdis. Een lijst gaf dan een beschrijving van de meubels en het huisraad van de woning voor de geestelijk leider, waarbij meestal alleen de eigendommen van de kerk en niet het particuliere bezit van de geestelijken werden genoteerd. Soms werden bij die gelegenheden ook de religieuze voorwerpen, andere kunstvoorwerpen en kostbaarheden in de kerkgebouwen of kloosters geïnventariseerd. Ook zijn er boedellijsten van pastoors en dominees overgeleverd, maar die kunnen zich ook in het notariële archief of in het oud-rechtelijk archief bevinden.

Naar provincie

Noord- en Zuid-Holland

notariële archieven	16e eeuw-
weeskamerarchieven	15e eeuw-1852
oud-rechtelijk archieven	15e eeuw-

archieven vredegerrecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
scheepsjournalen, met name in het v o c -archieff	
kerkelijke archieven	

De meeste boedelinventarissen zijn in de diverse notariële archieven te vinden. In deze provincies zijn er tweehonderd archieven van weeskamers bewaard gebleven. Die van de grote steden bevinden zich in de gemeentelijke archieven. Voor plattelandsgemeenten zijn de weeskamerarchieven opgenomen in de oud-rechtelijke archieven.

Zeeland

notariële archieven	1562-
weeskamerarchieven	1456-1852
oud-rechtelijk archieven	1471-1811
archieven vredegerrecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Alle archieven van Middelburg die boedelinventarissen zouden kunnen bevatten zijn tijdens de oorlog verloren gegaan. Naar eiland geordend zijn in deze provincie meestal de oud-rechtelijke archieven, de weeskamerarchieven en de notariële archieven samengevoegd. Per plaats verschillend werden soms de weeskamerarchieven apart ondergebracht in de oud-rechtelijke archieven, soms zijn deze geheel samengevoegd. Van lang niet alle notarissen uit de periode voor 1811 zijn de protocollen bewaard gebleven.

Utrecht

notariële archieven	1560-
oud-rechtelijk archieven	1498-1811
archieven vredegerrecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Aparte weeskamerarchieven zijn er slechts te vinden in Amersfoort, Utrecht en Oudewater. Voor de overige steden en dorpen vielen de wees- en voogdijzaken onder de gerechten. In deze oud-rechtelijke archieven zijn de akten die onder deze noemer vallen soms in afzonderlijke protocollen ondergebracht, soms geheel opgenomen in het rechtelijke archief.

Gelderland

notariële archieven	1811-
oud-rechtelijk archief	15e eeuw-
archieven vredegerecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Wees- en voogdijzaken werden hier voor 1811 bijna altijd afgehandeld door lokale gerechten op het platteland en door de rechtelijke magistraten in de grote steden. In deze provincie bevinden zich rijke huisarchieven in het Rijksarchief.

Overijssel

notariële archieven	1811-
oud-rechtelijke archieven	16e eeuw-
weeskamerarchief van Kampen	1809-1811
archieven vredegerecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Evenals in Gelderland kwam het notariaat pas na 1811 in deze provincie tot ontwikkeling. Daarom zijn wederom de wees- en voogdijzaken terug te vinden in het oud-rechtelijk archief. Rijk aan boedelbeschrijvingen zijn deze archieven in Kampen, Zwolle en vooral Deventer, waar het archief van de straatschepenen vele inventarissen bevatten. Alleen in Kampen werd een weeskamer opgericht, en dan nog in de nadagen van dit instituut.

Drenthe

notariële archieven	1811-
oud-rechtelijke archieven	17e eeuw-

archieven vredegerrecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Plaatselijke rechters, de zogenaamde schulten, behartigden de wees- en voogdijzaken tot 1811. Dikwijls zijn er aparte registers aangelegd van de akten rond voogdijzaken.

Friesland

notariële archieven	1811-
archieven der Nedergerechten	16e eeuw-1811
archieven vredegerrecht	1811-1838
archieven kantongerecht	
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

In deze provincie werden de weeszaken vóór 1811 behartigd door de nedergerechten in de grietenijen en steden. Omdat deze archieven dikwijls aparte weesboeken bevatten of inventarisatieboeken en weesrekeningboeken, zijn deze inventarissen betrekkelijk eenvoudig terug te vinden. Een indicering op beroep en naam is gemaakt van de boedelinventarissen van het nedergerecht Wonseradeel.

Groningen

notariële archieven	1811-
oud-rechtelijke archief	16e eeuw-1811
archieven vredegerrecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
weeskamerarchief stad Groningen	1613-1811
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

In dit gewest zijn boedelinventarissen van vooral na 1750 te vinden in het oud-rechtelijk archief. Veelal werden de weeszaken in aparte protocollen bewaard. Vanaf 1620 zijn er boedelinventarissen te vinden in het weeskamerarchief van Groningen-stad.

Noord-Brabant

notariële archieven	1475-
weeskamerarchieven	15e eeuw-1852
oud-rechtelijke archieven	1386-1811
archieven vredegerecht	1811-1838
archieven kantongerecht	1838-
weeskamerarchieven	15e eeuw-1852
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Zowel door notarissen als schepenen werden allerlei soorten akten opge-
maakt. Zoals elders in het land beheerden gerechten de wees- en voogdij-
zaken indien er geen weeskamer in een plaats was opgericht. Van de vele
schepenbanken zijn de protocollen geïnventariseerd.

Limburg

notariële archieven	1544-
oud-rechtelijke archieven	1352-1799
archieven vredegerecht	1796-1838
archieven kantongerecht	1838-
archieven sociale instellingen	
familiearchieven	
huisarchieven	
kerkelijke archieven	

Eerder dan in de andere provincies stelde Limburg al in 1796 het Franse
rechtssysteem in. Weeskamers ontbreken hier en de notariële archieven zijn
in de periode van de Republiek schaars.

Aanvullende bronnen**Gerelateerde bronnen**

testamenten
staat en rekeningen
boedelscheidingen

Toetsingsbronnen

veilingcatalogi
testamenten
realia

belastingkohieren
 dtb-registers
 bevolkingsregisters
 kadasters
 genealogische tabellen
 archeologische vondsten
 studies over huisraad, kleding, bedrijfsgereedschappen
 schilderijen en prenten
 egodocumenten
 eigentijdse literatuur

Literatuur

Historisch Overzicht

- M. Baulant, 'Typologie des inventaires après décès', in: A.M. van der Woude en A. Schuurman (red.), *Probate Inventories* (Wageningen, 1980) 35-36.
- E. Bergsma, *Over de weeskamers, zoals die vroeger in Holland en Zeeland bestonden* (Utrecht 1855).
- A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de zeventiende en achttiende eeuw: handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986).
- L. de Gou, *De Weeskamer van 's-Gravenhage* (Utrecht 1943).
- A. Pitloo, *De zeventiende- en achttiende-eeuwse notarisboeken en wat zij ons omtrent het oude notariaat leeren* (Haarlem 1848).
- N. de Roover AZ., *De Amsterdamsche weeskamer* (Utrecht 1878).
- A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989).
- A.J. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.), *Probate Inventories* (Wageningen 1980) 19-32.
- J. Smit, *De Zuidhollandse weeskamers, haar taak en inrichting en de liquidatie van haar zaken* (Alphen aan de Rijn 1946).
- B. de Vries, 'De boedelinventarissen in de Rijksarchieven buiten Noord-Holland' (ongepubliceerde nota, Wageningen, 1977).
- Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).
- 'Delft in the eighteenth century', in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.), *Probate Inventories* (Wageningen 1980) 157-177.

Administratieve ontstaansgeschiedenis

- H. Ankum, 'Puissance parentale et tutelle', in: *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis* 45 (1977) 132-133.
- A.S. de Blecourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, (Groningen 1939⁵).
- J. de Coeur, *Stijl der Notarissen* ('s Gravenhage 1744).
- S.J. Fockema Andreae en L.J. van Apeldoorn, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid, beschreven bij Hugo de Groot* (Arnhem 1939).
- A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de zeventiende en achttiende eeuw: handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986).
- 'Staten van Goed in de Rechtspraktijk der Noordelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw' (z.pl. z.jr.).
- Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*, red. F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meyers (Leiden 1965²).
- M. Kaser en F.B.J. Wubbe, *Romeins Privaatrecht* (Zwolle 1971).
- H. van Koolbergen, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap* (Zutphen 1980).
- A.J.M. Kunst, *Historische ontwikkeling van het recht* (Zwolle 1968).
- S. van Leeuwen, *Nederlandsche praktyk en oefening der Notarissen* (Rotterdam 1754).
- *Het Rooms-Hollands-Regt* (Leiden-Rotterdam 1764).
- A. Lybreghts, *Redenerende Practycq over 't oeffenen van 't Notaris Ampt* (Amsterdam 1783).
- J.M.M. Maeijer (red.), *Kluwer College Bundel. Wettteksten Privaatrecht* (Deventer 1993).
- C.H.C.M. Martens, *De aanvaarding onder Voorrecht van Boedelbeschrijving* (Leiden 1928).
- D.H. van der Mast, *Practique des Notarisschaps* (Delft 1656).
- J.C. van Oven, *Leerboek van het Romeinsch privaatrecht* (Leiden 1945).
- R.W.H. Pitlo, *De ontwikkeling der executele* (Leiden 1941).
- A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989).
- J.Th. Smidt, *Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht* (Deventer 1977³).
- J. Smit, *De Zuidhollandse Weeskamers, haar taak en inrichting en de liquidatie van haar zaken* (Alphen a/d Rijn 1946).
- A.H.N. Stollenwerck, *Het fideicommis de residuo* (Amsterdam 1986).
- J. Thuys, *Ars Notariatus* (Antwerpen 1590).
- J. Verwey, *Ars Testandi ofte Erf-maeckingshs-konst* ('s Gravenhage 1656).
- G. van Wassenaer, *Practyk Judicieel* (Utrecht 1746).

Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).

Archieven

Voor iedere provincie afzonderlijk is er een overzicht gemaakt van de bewaarplaatsen van de archieven in openbare instellingen. In die overzichten staan per stad of dorp, gerangschikt op alfabetische volgorde, de vindplaatsen van de belangrijke archieven.

Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland (Alphen a/d Rijn, 1979-1988) 13 delen.

In dit handige overzicht staan behalve de vindplaatsen ook de gedrukte inventarissen op archieven vermeld. Meestal zijn deze inventarissen ook in andere bibliotheken te raadplegen. Jaarlijks wordt er een lijst opgemaakt van nieuwe archieven of van overdrachten van archieven van de rijksarchiefdienst. Verder zijn enige afzonderlijke studies en enkele inventarissen vermeldenswaard.

J.L. Berns, *De archieven van het hof provinciaal en van de gerechten der grietenijen, steden, districten, eilanden en hoogeschool van Friesland* (Leeuwarden 1919).

G.H.C. Breesnee, 'De notariële archieven, welke in de archiefbewaarplaats van het algemeen rijksarchief berusten', in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven* i ('s Gravenhage z.j.) 313-627.

J.A. ten Cate, *De notariële archieven in Noord-Brabant* ('s Gravenhage 1957).

W. Eeden, *Archief van de weeskamer van Gouda* (z.pl. 1932).

J.A. Feith, 'Inventaris der rechterlijke archieven, berustende in het oudarchief in de provincie Groningen', in: *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, xv ('s Gravenhage 1892).

W.B. Heins en J.A.C. Mathijssen, *Inventaris van de notariële archieven in de provincie Utrecht (1346) 1560-1895*, 2 delen (Utrecht 1982).

J.H. Hingman, 'Alfabetische index op de boedelpapieren van de Weeskamer te Delft' [Handschrift 1878] (Delft 1974).

B.M. De Jonge van Ellemeet, *Inventaris der oud-rechtelijke en weeskamerarchieven* ('s Gravenhage 1932).

J.G.C. Joosting, *De archieven van de schultengerechten in Drente* (Leiden 1907).

F.L. Hartong, *Register der protocollen van Notarissen in Nederland* (Rotterdam 1916).

D.T. Koen, *Inventaris van de archivalia afkomstig van de dorpsgerechten in de provincie Utrecht, 1489-1811* (Utrecht 1985).

H. van Koolbergen, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap* (Zutphen 1980).

-- *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschappen*

(Zutphen 1980).

- L.W.A.M. Lasonder, *De archieven van de rechtbanken, weeskamers en notarissen die over het tegenwoordige grondgebied der provincie gefungeerd hebben. De Zeeuwsche eilanden, 1456-1811 (1852)* ('s Gravenhage 1914).
- F.C. van der Meer van Kuffeler, *Inventaris van het archief van de weeskamer van 's Gravenhage, 1482-1852* ('s Gravenhage 1939).
- A. Meerkamp van Emden, *De archieven van rechtbanken, weeskamers en notarissen die over het tegenwoordige grondgebied der provincie Zeeland gefungeerd hebben. Zeeuws Vlaanderen* ('s Gravenhage 1919).
- *De archieven van de Vrije van Sluis, 1584-1796 en Hulsterambacht, 1242-1795* ('s Gravenhage 1928).
- A.J. Mensema, *Notarissen in Overijssel 1811-1905* (Zwolle 1988).
- S. Fzn. Muller, *Catalogus van het archief [der gemeente Utrecht], 4 delen* (Utrecht 1880-1893).
- H.C.H. Moquette, *Het archief van de weeskamer te Rotterdam* (Rotterdam 1907).
- B. de Vries, 'De boedelinventarissen in de Rijksarchieven buiten Noord Holland' (ongepubliceerde nota, Wageningen 1977)
- Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).

Bibliografieën, bronnenpublicaties en overzichten boedelinventarisonderzoek

- R. Baetens en B. Blonde, *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat. New approaches to living patterns. Colloque international Université d'Anvers 24-25-10 1989* (Turnhout 1991).
- M. Baulant, A.J. Schuurman en P. Servais (red.), *Inventaires apres-deces et ventes de meubles. Apports a une histoire de la vie economique et quotidienne XIVe-XIXe siecle* (Louvain-la-Neuve 1988).
- F. Daelemans (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten* (Brussel 1988).
- M. Daru, 'Nouvelle histoire en materiële cultuur', in: *Skript* 5/4 (1983) 226-237.
- S.W.A. Drossaers en Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken, 1567-1795, 3 delen* ('s Gravenhage 1974-1976) (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie 147-149).
- H.A.E. van Gelder, *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw, 2 delen* ('s Gravenhage 1972 en 1973) (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie 140 en 141).
- H. van Koolbergen, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap* (Zutphen 1980).

- 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissonderzoek', in:
Volkskundig Bulletin 13 (1987) 250-259.
- H. Mannheims en K. Roth, *Nachlassverzeichnisse; internationale Bibliographie. Probate inventories; international bibliography* (Münster 1984).
- U. Meiners, 'Research into the history of material culture. Between interpretation and statistics', in: *Ethnologica Europaea* 20 (1990) 15-34.
- G. Rooijackers, M. van Zuijlen en F. Matter, 'Materiële cultuur in Nederland: een selectieve bibliografie', in: *Volkskundig Bulletin* 19 (1993) 448-472.
- A.J. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.), *Probate inventories* (Wageningen 1980) 19-32.
- 'Probate inventory research: opportunities and drawbacks', in: M. Baulant e.a. (red.), *Inventaires apres-deces et ventes des meubles* (Louvain-la Neuve 1988) 19-28.
- J.J. Voskuil, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor kennis van groepsvorming en groepsgegedrag', in: *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 30-59.
- A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborg Conference (Wageningen 5-7 may 1980)*, A.A.G. 23 (Wageningen 1980).

Historische en kunsthistorische studies in Nederland

Dit beknopte overzicht bevat uitsluitend recente studies waarin de boedelinventarissen als belangrijkste bron zijn gebruikt.

- P. Biesboer, 'De burgers van Haarlem en hun portretschilders', in: S. Slive, *Frans Hals* (Londen/'s Gravenhage 1989) 23-45.
- 'Judith Leyster, schilderes van "moderne beelden"', in: J. Welu en P. Biesboer, *Judith Leyster. Schilderes in een mannenwereld* (Zwolle 1993) 75-93.
- M. Corbeau, 'Pronken en koken. Beeld en realiteit van keukens in het vroegmoderne Hollandse binnenhuis', in: *Volkskundig Bulletin* 9-3 (1983) 354-380.
- H. Dibbits en G. Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland. De diffusie en receptie van asiatica in de Republiek', in: M. 't Hart (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Externe relaties en hun interne effecten in de economie, de cultuur en de staat* (Amsterdam 1994) ter perse.
- H. Dibbits en E. Doelman, 'Slapen op het platteland. Boedelbeschrij-

- vingen uit Maassluis (1650-1800) en Maasland (1730-1900)', in: *Volkkundig Bulletin* 9-3 (1983) 330-354.
- M. van Dijk, 'Spel- en speelcultuur in de negentiende eeuw', in: *Volkkundig Bulletin* 9 (1983) 53-81.
- E. Doelman, 'De bruikbaarheid van boedelbeschrijvingen voor het onderzoek naar beschilderde meubelen', in: *Volkkundig Bulletin* 9 (1983) 82-90.
- J. Dommissie, C.E. Heyning en B. Hustinx-van Acker, 'Symon Willemsz. Wassenaer uit de Lange Coppenhincxsteeg', in: *Leids Jaarboekje* (1974) 76-94.
- B. Dubbe, 'Het huisraad in het Oostnederlandse burgerinterieur. Thuis in de late middeleeuwen', in: *Het Nederlandse burgerinterieur* (Zwolle 1980) 21-86.
- *Tin en tinnegieters* (Lochem 1978).
- J.A. Faber, 'Inhabitants of Amsterdam and their possessions 1701-1710', in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.), *Probate inventories* (Wageningen 1980) 149-156.
- C.W. Fock, 'Kunst en rariteiten in het Hollandse interieur', in: E. Bergvelt e.a. (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 70-92.
- 'Kunstbezit in Leiden in de zeventiende eeuw', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Va, (Leiden 1990) 1-41.
- 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het Verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 189-207.
- L. Kooijmans, M.R. Prak en J.J. de Jong, 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het Verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 207-217.
- H. van Koolbergen, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap* (Zutphen 1980).
- 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarpsel in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Volkkundig Bulletin* 9 (1983) 3-52.
- F. Lamers-Nieuwenhuis, '*...gereet en gekleet naar hun staat*'. *Historie en ontwikkeling van de klederdracht van Bunschoten, Spakenburg en Eemdijk* (Bunschoten 1991).
- Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, 6 delen (Leiden 1986-1992).

- J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol en A.G.A. Dongen, *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Amsterdam 1986).
- J.M. Montias, *Artists and artisans in Delft. A socio-economic study of the seventeenth century* (Princeton 1982).
- *Vermeer and his milieu: a web of social history* (Princeton 1989).
 - 'Estimates of the number of Dutch master-painters, their earnings and their output in 1650', in: *Leidschrift* 6 (1989-1990) 59-74.
 - 'The influence of economic factors on style', in: *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) 49-57.
 - 'Works of Art in Seventeenth-Century Amsterdam: An Analysis of Subjects and Attributions', in: D. Freedberg en J. de Vries, *Art in history. History in art* (Santa Monica 1991) 331-377.
- A.J. Schuurman, 'Het gebruik van vertrekken in de 19e-eeuwse Zaanse woningen', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden 17e en 18e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 231-248.
- 'Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 745-759.
 - *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Utrecht 1989).
 - 'Some reflections on the use of probate inventories as a source for the study of material culture of the Zaanstreek in the nineteenth century', in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.), *Probate inventories* (Wageningen 1980) 177-190.
 - 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 532-547.
- Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*, catalogus Provinciaal Overijssels Museum 1980 (Zwolle 1980).
- J. van der Veen, 'Met grote moeite en kosten. De totstandkoming van zeventiende-eeuwse verzamelingen', in: E. Bergvelt e.a. (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 51-70.
- 'Liefhebbers, handelaren en kunstenaars', in: E. Bergvelt e.a. (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* (Zwolle 1992) 117-135.
- J.G.C. Venner, 'De boedelinventaris van Thijs van Lin. Materiële cultuur van een Roermondse brouwer in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* (1993), 41-66.

- J. de Vries, *Dutch rural economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven/London 1974).
- 'Peasants demand patterns and economic development: Friesland, 1550-1750', in: N. Parker and E.L. Jones, *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history* (Princeton 1975) 205-266.
- J. van der Waals, *De Prentschat van Michiel Hindeloopen*, catalogus Rijksmuseum ('s Gravenhage 1988).
- R. van de Weijer, 'De transformatie van hout', in: Ch. de Mooij en R. van de Weijer (red.), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, ca. 1700-1900* (Zwolle 1991) 111-127.
- E.F.L.M. van de Werdt, 'Materiële cultuur tot circa 1800. "Eijne zilveren scale ende oere beste tinnen canne"', in: H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen. 'Maer het is hier te Campen'* (Kampen 1993) 57-92.
- Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).
- 'Delft in the eighteenth century', in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman, *Probate inventories* (Wageningen 1980) 157-177.
- 'Invloed van de v o c op het dagelijks leven in Delft', in: H.L. Houtzager (red.), *Delft en de Oostindische Compagnie* (Amsterdam 1987) 99-117.
- 'The social history of the curtain', in: M. Baulant e.a. (red.), *Inventaires après-décès et ventes des meubles* (Louvain 1988) 381-388.
- 'Vreemd en eigen. Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff, *Cultuur en Maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) 79-109.
- "'Woongenot" van armen in de achttiende eeuw', in: P.M.M. Klep e.a. (red.), *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 217-231.
- A.M. van der Woude, 'The volume and value of paintings in Holland at the time of the Dutch Republic', in: D. Freedberg and J. de Vries, *Art in history. History in art* (Santa Monica 1991) 285-331.

4 mogelijke gebruikswijzen van de bron in het historisch en kunsthistorisch onderzoek

Themata

- materiële cultuur of speciale aspecten daarvan
- kunsthistorisch onderzoek naar herkomst en spreiding voorwerpen
- wooncultuur
- rechtsgeschiedenis
- gezinsgeschiedenis
- landbouwgeschiedenis
- innovatieprocessen
- sociale veranderingsprocessen
- vrouwengeschiedenis
- gendergeschiedenis
- onderzoek consumptiepatronen, vermogensgroei en -opbouw, geschiedenis van modeverschijnselen
- onderzoek boekenbezit, muziekinstrumenten, kunstverzamelingen, rariteitenkabinetten, kleding en van allerlei voorwerpen afzonderlijk
- textielgeschiedenis
- welvaartsontwikkeling
- bedrijfsgeschiedenis
- familiegeschiedenis
- genealogisch onderzoek
- bibliografieën
- ontwikkeling geldwezen
- analfabetisme (met de handtekeningen van de getuigen)
- invloed industrialisatie
- moderniseringsprocessen
- geschiedenis van behoudende stromingen
- internationale invloeden
- regionale kenmerken
- architectuurgeschiedenis
- kenmerken van levenswijzen van speciale groepen op basis van bijvoorbeeld religie, geografische herkomst, etnische herkomst of beroep
- milieuvervuiling in het verleden
- taalkundig onderzoek
- geschiedenis notariaat

Combinatie en verrijking van de informatie

Aangezien de mogelijkheden voor onderzoeksthema's schier onuitputtelijk zijn, zal ik aan de hand van enkele studies wat opmerkingen maken over de daarbij toegepaste methoden.

Kunsthistorische studies

Er zijn een aantal studies die slechts één boedelinventaris als uitgangspunt nemen. Een mooi voorbeeld hiervan is het onderzoek naar de huisraad van een molenaarsweduwe in het kader van een tentoonstelling in Museum Boymans: J.R. ter Molen e.a., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Amsterdam 1986). De boedelinventaris vormde het uitgangspunt om een indruk te geven van een huishouden in die periode, gecombineerd met de archeologische voorwerpen uit de verzameling Van Beuningen-de Vrieze. Aan de hand van de boedelbeschrijving, gecombineerd met kaarten en opmetingen uit 1930, is er eerst een reconstructie van het huis gemaakt. Daarna poogden de onderzoekers met de hulp van honderd zestiende-eeuwse boedelbeschrijvingen en studies over meubels en huisraad, een beeld te geven hoe de meubels en objecten in het huis gerangschikt konden zijn en onder welke benamingen welke type voorwerpen schuil konden gaan.

Een andere onderzoeksmethode uit de kunstgeschiedenis is toegepast bij de bewoningsgeschiedenis van alle huizen en hun bewoners op het Rapenburg in Leiden: Th. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, 6 delen (Leiden 1986-1992). Per pand hebben de onderzoekers de persoonlijke gegevens van de bewoners verzameld uit volkstellingen, belastingkohieren, de doop-, trouw- en begraafregisters of uit de burgerlijke stand. Tevens is er onderzoek verricht naar de verkoopakten van deze huizen, naar de toestemmingen voor verbouwingen, en voor andere gegevens over de huizen in het kadaster en de verpondingskohieren. Belangrijk voor dit bronnencommentaar is het onderzoek naar de wooncultuur per huis aan de hand van de bewaard gebleven inventarissen.

Met deze bron als leidraad wordt de inrichting beschreven. Bovendien zijn in deze publikatie ook alle beschrijvingen van de voorwerpen uit de boedelinventarissen integraal overgenomen. Juist door de grote aantallen boedelbeschrijvingen geeft deze studie een prachtig beeld van de wooncultuur aan deze gracht vanaf de middeleeuwen tot de huidige tijd. Aan het begin van alle zes delen van deze publikatie is een aparte studie opgenomen over de geschiedenis van de gracht, verzamelingen of de sociale context. Op deze wijze wordt een heel suggestief beeld geschetst van de wooncultuur, met name door de presentatie van vele inventarissen, die met een beschrijving becommentarieerd worden.

Uitspraken over algemene verschijnselen aan de hand van de gegevens uit de boedelinventarissen of een analyse van veranderingsprocessen of van woonpatronen vindt men in deze overigens fascinerende studie niet.

Historische en volkskundige studies

Afgezien van nog vele andere kunsthistorische studies zijn boedelinventarissen ook als belangrijkste bron gebruikt in historische studies naar de materiële cultuur. De onderzoeksmethoden vormen bij deze studies grotere problemen dan bij de kunstgeschiedenis, omdat gegevens uit de inventarissen bij deze studies uitsluitend dienen om uitspraken te doen over algemene sociale en economische verschijnselen, of over karakteristieken en veranderingen binnen speciale groepen. Dit betekent dat zowel vele gegevens uit de boedelinventarissen kwantitatief bewerkt moeten worden voor de analyse, als dat de onderzoeker zich veel meer en eerder dan in kunsthistorische studies afvraagt hoe representatief zijn bronnenmateriaal eigenlijk wel is voor de te onderzoeken groep. Uit deze studies blijkt wel hoe men worstelt met deze materie en in welke bochten de onderzoekers zich moeten wringen om deze problemen onder de knie te krijgen.

Methoden van indeling in groepen

Allereerst de indeling in groepen. Bij de eerste studies op dit terrein in Nederland werden de onderzoeksgroepen gebaseerd op belastingklassen, ontleend aan het 'Middel op Begraven'. Deze belasting moest de familie betalen in dezelfde periode dat na overlijden een inventaris werd opgemaakt. Nadeel van deze belasting is dat deze maar gedurende een eeuw is geheven, van 1696 tot 1795. Uitgangspunt om groepen te baseren op belastingklassen vormde de gedachte dat de wooncultuur en de samenstelling van het huisraad primair afhankelijk was van de welvaart van de erflater (zie studies Van Koolbergen en Wijsenbeek).

Deze indeling is in Delft nog verdiept door per belastingklasse ook een verdeling naar leeftijd/gezinssamenstelling van de erflater te maken, gebaseerd op de begraafregisters waarin van elke overledene vermeld werd of deze minderjarige kinderen naliet, meerderjarige kinderen, geen kinderen of dat hij/zij ongehuwd was. Zo werd de levenscyclus en gezinssituatie, die een grote invloed kunnen hebben op de samenstelling van het huisraad, bij de groepsindeling betrokken. Het grote nadeel van deze indeling is het feit dat geen rekening is gehouden met beroepsgroepen, waarbinnen ook verschillende woonculturen zich kunnen manifesteren. Bovendien moeten voor dergelijke indelingen andere bronnen zoals belastingkohieren en begraafregisters bewerkt en geraadpleegd worden.

Een ander systeem van groepsindeling is toegepast in de dissertatie over de materiële cultuur van Schuurman. Hierin werden de inventaris-

sen ingedeeld in vier beroepsgroepen: burgerij, boeren, middenstanders en arbeiders. Uit deze indeling kan men al zien dat deze studie betrekking heeft op de negentiende eeuw. Vervolgens heeft hij, om rekening te kunnen houden met de verschillen in welvaart binnen deze klassen, de vier beroepsgroepen weer ingedeeld naar categorieën gebaseerd op de waarde van hun consumptiegoederen (exclusief kleding).

Aan dit ingenieuze systeem kleeft slechts één bezwaar: sommige beroepsnamen uit de bronnen als bijvoorbeeld koopman zijn te onduidelijk. Hieronder kan zowel een grote internationaal opererende ondernemer vallen als een straatventer. Diezelfde grote sociale verschillen komt men tegen bij winkeliers of beroepen in de onderwijssector. Zo komt de onderzoeker terecht op het ingewikkelde terrein van de sociale stratificatie. Bovendien, in de negentiende eeuw werd veelal in boedelinventarissen het beroep van de boedelhouders vermeld, maar meestal gebeurde dit in de achttiende eeuw en de zeventiende eeuw niet. Andere bronnen moeten dan aanwijzingen over het beroep geven en vooral voor de zeventiende eeuw levert dit, bij gebrek aan geschikte bronnen, grote problemen op.

De ideale indeling in groepen is ook bij het internationale boedelinventarissen-onderzoek nog niet gevonden. Op dit moment wordt er geëxperimenteerd met indelingen die uitsluitend gebaseerd zijn op gegevens uit de boedelinventaris zelf, zoals een ordening van de boedels op basis van de samenstelling van het zilverbezit. Tevens proberen onderzoekers clusters van voorwerpen samen te stellen, kenmerkend voor een bepaalde levensstijl, die weer als een indelingscriterium van de inventarissen zouden kunnen dienen. Dit zou de groepsindeling voor de achttiende en zeventiende eeuw kunnen vergemakkelijken.

Representativiteit

Zodra de gevonden inventarissen in groepen zijn ingedeeld, is het mogelijk om enig inzicht in de representativiteit van het materiaal te krijgen. Een verantwoord onderzoek hiernaar is pas mogelijk, indien er gegevens over de samenstelling van de totale bevolking bestaan, zoals een verdeling over de belastingklassen of over de beroepssamenstelling. Hoe nauwkeuriger men de representativiteit wil vaststellen, des te meer moet er bekend zijn over de gehele populatie.

Hoe de representativiteit ook wordt getoetst, één gegeven staat in ieder geval vast. In de notariële archieven bevinden zich naar verhouding tot de bevolking zeer weinig inventarissen van de armste groepen. Ook is de rijkste elite minder vertegenwoordigd dan de subtop of de midden-groepering. Bovendien is er voor alle perioden vastgesteld dat nooit in al die gevallen dat er wettelijke verplichtingen bestonden om een inventaris op te maken, dit in de praktijk ook is gebeurd.

Zo was het verplicht, dat voor iedere ouder die minderjarige kinde-

ren nalië een inventaris opgemaakt werd. In Delft gebeurde dit ongeveer in tien procent van de gevallen; in de negentiende eeuw bedroeg dit aantal in de Zaanstreek circa dertig procent. Een onderzoek naar de aanleidingen tot het laten opmaken van de inventarissen dient ook altijd bij het probleem rond de representativiteit te worden betrokken.

Een uitweg uit dit probleem kan voor een groot deel gevonden worden door slechts de representativiteit van de gevonden inventarissen te onderzoeken binnen de groepen. Zodra het mogelijk is om vast te stellen dat de gevonden inventarissen binnen een groep volstrekt willekeurig zijn samengesteld, dan mag de onderzoeker ervan uitgaan dat hij over die groep algemeen geldende uitspraken kan doen. Ook hier geldt: hoe preciezer men de representativiteit wil vaststellen des te meer dient er over de groep bekend te zijn.

Bij een onderzoek naar de representativiteit van inventarissen op basis van welvaartsklassen, leeftijden of beroepen, kunnen de volgende bronnen worden geraadpleegd: belastingkohieren, begraafregisters, bevolkingsregisters en volkstellingen.

Over de beroeps populatie kunnen soms geheel andere bronnen ook uitsluitel geven: gilde-archieven, consenten van burgemeesters (voor officiële benoemingen), herenboekjes en almanakken of alle mogelijke, in archieven aanwezige klappers naar naam en beroep. Zo zijn soms lijsten van gebuurten geklapperd, van soldaten, van bedeeden, of bijvoorbeeld van leden van een patriottisch gezelschap. Het hangt er maar vanaf welke groep men wil onderzoeken. Wel is het raadzaam om bij de keuze voor een bepaalde groep eerst andere bronnen te raadplegen of er gegevens over de totale populatie van die groep bestaan. Immers, hoe sterker de argumenten over de representativiteit zijn, des te meer mogen de onderzoekers beweren dat hun bevindingen een algemeen geldende waarde hebben.

De rijkdom van het bronnenmateriaal bepaalt ook hoe groot de groepen maximaal kunnen zijn bij een onderzoek. Hoe verfijnder de groep van te voren wordt vastgesteld, des te groter zullen de moeilijkheden worden om aan voldoende materiaal te komen, zelfs wanneer men over meer dan duizend inventarissen beschikt. De spoeling wordt gauw dun. In alle studies is er een afweging tussen een zo goed mogelijke representativiteit en het aantal te bestuderen inventarissen.

Soms wordt bij een gebrek aan bronnen voor een gedegen onderzoek naar de representativiteit een uitweg gezocht in een uitgebreide studie naar de sociale en economische context of poogt de onderzoeker een oplossing voor dit probleem te vinden, door vergelijkingen te maken met andere gebieden of perioden.

Kwantitatief onderzoek

Een ander kenmerk van de historische studies rond boedelinventarissen

vormt de kwantitatieve bewerking van de gegevens uit de boedellijsten. Aangezien één inventaris zelf al een beschrijving van meer dan duizend voorwerpen kan bevatten, dient zich al snel de kwestie aan van de verwerking van de gegevens. Hiervoor zijn enkele computerprogramma's ontworpen of kunnen al bestaande computersystemen worden gebruikt (zie voor een beschrijving de dissertaties van Schuurman en Wijsenbeek). De programmering levert steeds minder moeilijkheden op. Wel blijft de invoer van de gegevens uit de boedelinventarissen een zeer tijdrovende aangelegenheid, waarmee de onderzoeker met zijn planning goed rekening dient te houden.

De scherpe scheiding die hier tussen de historische en volkskundige studies en die van de kunsthistorici wordt gemaakt, valt in de praktijk erg mee. Geschiedkundigen en volkskundigen gaan steeds meer belangstelling tonen voor de voorwerpen zelf en niet alleen maar voor de verandingsprocessen. Kunsthistorici bewegen zich meer en meer op het terrein van het kwantitatief onderzoek en houden zich ook steeds meer bezig met de problematiek rond de representativiteit en de indeling in groepen. De disciplines opereren voor een groot deel op hetzelfde terrein.

Tot slot nog een hartekreet. De aantrekkelijkheid van een onderzoek naar boedelinventarissen ligt allereerst al in het voyeuristische karakter van de bron. Nooit krijgt een onderzoeker de kans om op zo'n wijze inbreuk op de privacy van mensen in het verleden te maken. Aan de hand van de beschrijvingen loopt men als het ware door alle kamers van iemands huis, kunnen de kasten voor de nieuwsgierigen worden geopend en wordt zelfs een blik gegund in de vermogensopbouw van een totaal vreemde. Elke marktonderzoeker of enquêteur voor sociale onderzoeken zou zijn vingers aflikken bij zo'n onderzoeksterrein.

Wetenschappelijk gezien vormt een studie naar boedelinventarissen een ware exercitie in hersengymnastiek. Methodologische problemen zijn nog steeds niet geheel opgelost, hier ligt nog veel terrein braak. De invalshoeken voor een onderzoek zijn bijna onbeperkt, zodat er altijd gelegenheid is om met totaal nieuwe visies en inzichten te komen. Allerlei theorieën uit de sociale en economische wetenschappen kunnen aan dit bronnenmateriaal worden getoetst. Bovendien kunnen de gegevens uit de inventarissen gecombineerd worden met een groot scala aan andere bronnen of studies. Andere aanbevelingen om deze rijke bron te gaan gebruiken zijn dan verder overbodig.

Dr. B.R. de Melker, Dr. A.J. Schuurman en Mr.Dr. A.G.L.A. Stille dank ik heel hartelijk voor hun commentaren en adviezen.

	13020						
	S. O. Bann	24	v	Novemb	3 July	Gastel	
10	S. O. Bann	25	v	Novemb	10 July	American	
	B. 72				1002		
	Chambers	10	v	Novemb	10 July	Felting	
	2	20 mi		Octob	10 July	Novemb	
	B. 1000				1002		
	Thomas	9 July		St. Paul	10 July	Novemb	
	Winters	1630		Geirde			
	1365	9	v	Novemb	10 July	Novemb	
	Novemb	5 July		St. Paul	10 July	Novemb	
	14				1002		
	Novemb	4 July		Novemb	10 July	Novemb	
	14				1002		
	Novemb	25 July		Novemb	10 July	Novemb	
	14				1002		
	Novemb	23 July		Novemb	10 July	Novemb	

[Handwritten signature]

1002
1002
1002

L. C. Pomeroy

**De gemeentelijke bevolkingsregisters,
1850-1920**

A. Knotter en A.C. Meijer (red.)

met bijdragen van F.W.J. Scholten, J. Tabak,

*G.M. Welling en H.D. Wessels**

inhoud

1	inleiding	79
	Historische situering	79
	Visuele kennismaking	81
2	administratieve ontstaansgeschiedenis	82
	Formele grondslag	82
	Uitvoeringsprocedures en inrichting der registers	83
	De hulregisters nader beschouwd	86
	Betrouwbaarheid	90
3	verwijzende notities	104
	Vindplaatsen	104
	Aanvullende bronnen	104
	Literatuur	105
4	mogelijke gebruikswijzen in het historisch onderzoek	111
	Themata	111
	Combinatie en verrijking van de informatie	111
	noten	112
	bijlage	115
	Overzicht van de Koninklijke Besluiten die geheel of ten dele betrekking hebben op de inrichting en het bijhouden van de verschillende bevolkingsregisters	

inleiding

Historische situering

Bij Koninklijk Besluit (kb) van 22 december 1849 (*Stbl.* 64) kregen alle Nederlandse steden en gemeenten opdracht om per 1 januari 1850 volgens een bijgevoegd model bevolkingsregisters aan te leggen en bij te houden ten einde de loop van de bevolking voortdurend te kunnen volgen. Als bron vormt deze *dynamische* registratie een belangrijke aanvulling op de registers van de burgerlijke stand, een administratieve vorm waarin gegevens betreffende de bevolking op enkele momenten (geboorte, huwelijk, echtscheiding en overlijden) worden geboekstaafd.

Al lang voordat deze dynamische bevolkingsregistratie werd ingevoerd bestonden er andere administratieve vormen waarin gegevens over de ingezetenen werden aangetekend. Vóór 1795 waren deze voornamelijk bedoeld als basis voor belastingheffing. Ook de eerste landelijke volkstelling, die van oktober 1795, werd formeel voor specifieke doeleinden georganiseerd. Deze telling van de 'volksmenigte' van iedere provincie diende om het aantal grondvergaderingen vast te stellen dat een afgevaardigde naar de Nationale Vergadering mocht aanwijzen. Anders was dit met de algemene telling van 1829, die bij kb van 29 september 1828 (*Stbl.* 57) werd bevolen¹. Deze telling had als doel het opzetten in elke plaats van een 'Volksregister, bevattende alle zoodanige opgaven en berichten betreffende de bevolking, welke kennis in het belang van de Staat nuttig en noodzakelijk zou zijn'². Gevraagd werd naar naam, voornamen, leeftijd, geboorteplaats, burgerlijke staat, godsdienst en beroep. De plaatselijke besturen werden niet verplicht deze volksregisters ook bij te houden. De telling werd in alle steden en gemeenten gehouden, maar lang niet overal werden de registers ook werkelijk aangelegd, laat staan actueel gehouden.

In enkele provincies werden pogingen gedaan om een min of meer uniforme bevolkingsadministratie op te zetten die niet alleen de toestand op één bepaald moment toonde, maar waarin ook de (dagelijkse) veranderingen bijgehouden zouden worden. In 1825 en 1826 werden hiervoor voorschriften gegeven in respectievelijk Zeeland en Utrecht³. In 1845 stelden Provinciale Staten van Zuid-Holland een *Reglement op het daarstellen en bijhouden van Registers van Bevolking en inwoning* [...] op⁴. De colleges van Burgemeesters en Wethouders moesten ervoor zorgen 'dat tweemaal in het jaar, zoo veel mogelijk na den gewonen verhuistijd van huis tot huis worde rondgegaan, ten einde op te nemen of alle opgaven betreffende de

veranderingen in het personeel der huisgezinnen en van derzelve verhuizing, zijn gedaan en aangeteekend [...]’⁵.

Op lokaal niveau was de wenselijkheid om de loop van de bevolking voortdurend bij te houden reeds lang voor 1850 ingezien. De plaatselijke overheden wensten te weten wie zich in hun plaats vestigden, onder andere om redenen van openbare veiligheid. Ook de aangifte van verhuizingen binnen de plaats zelf werd door vele lokale overheden aan regels gebonden. Sommige besturen schakelden daarbij de hulp in van onbezoldigde ‘wijkmeesters’. Van nieuwingekomenen verlangde men verklaringen van woonplaatsverandering, veelal met een bewijs van goed gedrag, afgegeven door het bestuur van de oude woonplaats. In de periode 1813-1850 vindt men gegevens over binnenkomende en vertrekkende bevolking in de eventueel aanwezige losse bewijzen van woonplaatsverandering en/of afzonderlijke registers.

Registratie van vestiging en vertrek werd verplicht gesteld in het Burgerlijk Wetboek van 1838 (art. 76), maar deze verplichting werd niet algemeen opgevolgd. Veel beknopter dan de latere bevolkingsregisters bieden dergelijke registers van ingekomen en vertrokken bevolking gewoonlijk gegevens als naam, leeftijd, beroep, oude en nieuwe woonplaats en eventueel gezinsleden van de verhuizende. Opgemerkt zij, dat meestal slechts een deel (de meer welgestelden) van de inkomenden en vertrekkenden in deze registers geregistreerd zijn⁶.

Het bevolkingsregister volgens kb 22 december 1849 (*Stbl.* 64) werd gebaseerd op de resultaten van de derde algemene volkstelling van 1849. De volkstelling werd inhoudelijk voorbereid door de afdeling Binnenlands Bestuur (afdeling 1) van het Departement van Binnenlandse Zaken en had tot doel: ‘de naauwkeurige kennis van het zielental of van den stand der bevolking op den 19 November aanstaande en het aanleggen van naauwkeurige volksregisters in iedere gemeente, bevattende alle zoodanige opgaven nopens de bevolking wier kennis uit een maatschappelijk oogpunt in eene wel geordende maatschappij, zoowel door de Regering en der verdere besturen als voor de enkele individuen bij de uitoefening van hun regten als staatsburgers kunnen gerekend worden nuttig en noodzakelijk te zijn’⁷.

De overheid achtte een goede registratie van belang voor gemeente en ingezetenen, om daaruit gegevens te kunnen verkrijgen omtrent het ‘aandeel van de bevolking in de politieke regten’ en betreffende de leeftijdsopbouw van de bevolking in verband met het te leveren contingent voor de nationale militie en schutterij. Bovendien zouden problemen in verband met de armenzorg (het domicilie van onderstand) uit de wereld kunnen worden geholpen. Wellicht het belangrijkste argument van de minister was, dat de bevolkingsregistratie nuttig zou kunnen zijn voor de toekomstige kies-, provincie- en gemeentewetgeving.

Visuele kennismaking

Afbeelding 2 laat het bovenste gedeelte van de linkerzijde van blad 153 uit deel 5 van het bevolkingsregister van de gemeente Breda over 1880-1889 zien. Voor ieder gezin en ieder afzonderlijk levend persoon bij deze inwonenden is één blad ter beschikking, bestaande uit twee tegenover elkaar liggende bladzijden. De ware grootte van het voorgedrukte formulier op het gehele blad is 53 x 40 cm (breedte x hoogte). Het voorgedrukte formulier telt 20 kolommen:

- 1 volgnummer binnen de 'leef'eenheid
- 2 datum van inschrijving in de gemeente
- 3 familienaam
- 4 voorna(a)m(en)
- 5 geslacht
- 6 relatie tot het hoofd van het gezin
- 7 geboortedatum
- 8 geboorteplaats
- 9 burgerlijke staat tijdens de inschrijvingsperiode
- 10 datum en aard van veranderingen in de burgerlijke staat
- 11 kerkgenootschap
- 12 (hoofd)beroep / ambt
- 13 woonplaats binnen de gemeente
- 14 datum van vestiging in de gemeente
- 15 vorige woonplaats
- 16 datum van vertrek uit de gemeente
- 17 waarheen vertrokken
- 18 datum van overlijden
- 19 opgaven omtrent het wettige domicilie (=woonplaats voor de wet)
- 20 aanmerkingen

Bij overlijden of metterwoon verlaten van de gemeente werden de naam en verdere gegevens van de betreffende persoon overeenkomstig de voorschriften doorgehaald.

Wat betreft de representativiteit van de afbeelding zij opgemerkt, dat het formulier van het register over 1850-1859 iets afwijkt van de latere registers: de hoofden der kolommen zijn anders gerangschikt en niet genummerd (zie afbeelding 1, p.92). Na 1900 diende in kolom 12 (beroep / ambt) tevens aangegeven te worden of men als ondergeschikte of als hoofd werkzaam was (kb 3 oktober 1899 *Stbl.* 210).

2 administratieve ontstaansgeschiedenis

Formele grondslag

Het kb van 22 december 1849 dat ten grondslag lag aan het bevolkingsregister van 1850 werd achtereenvolgens vervangen door het kb van 3 november 1861 (*Stbl.* 94) en het kb van 27 juli 1887 (*Stbl.* 140). De in 1848 ingestelde Rijkscommissie voor Statistiek, die onder meer tot taak had het ontwerpen van voorschriften voor de eenheid, de volledigheid en de nauwkeurigheid in de statistieke stukken⁸, kwam al spoedig met ontwerpen voor nieuwe bevolkingsregisters. Wat daarvan na advies van de provinciale besturen overbleef werd vervat in een kb (3 november 1861, *Stbl.* 94) ter vervanging van het besluit van 22 december 1849⁹. Volgens het laatstgenoemde kb moesten alle personen worden ingeschreven die volgens de artikelen 74-79 van het toenmalig Burgerlijk Wetboek in de betrokken gemeente hun 'wettige domicilie' hadden, dat wil zeggen de plaats waar men zijn burgerlijke rechten uitoefende. Nadere uitvoeringsbesluiten van de Commissarissen des Konings gaven voorbeelden van categorieën die wel of niet opgenomen dienden te worden. Dit principe werd bij het kb van 1861 (*Stbl.* 94) verlaten. De oude grondslag had tot een registratie geleid die 'slechts een gecompliceerd juridisch beeld van de bevolking gaf en niet met de werkelijkheid overeen kwam'¹⁰. Voortaan moest de *werkelijke inwoning of woonplaats* tot grondslag dienen. De kb's van 1861 en 1887 (*Stbl.* 140) spreken van 'alle personen die in de gemeenten werkelijk wonen of aldaar hun gewoon en duurzaam verblijf houden', dat wil zeggen met inbegrip van tijdelijk afwezig, maar zonder de toevallig aanwezig¹¹.

In het kb van 1861 wordt ook nadere uitleg gegeven omtrent op te nemen categorieën. Minderjarigen en onder curatele gestelden werden voortaan geregistreerd in de woonplaats waar ze werkelijk verbleven en niet op het adres van ouders of voogd. De inschrijving van dienstboden had tot dusverre aanleiding gegeven tot grote moeilijkheden. De minister gaf er daarom de voorkeur aan om deze voortaan in afzonderlijke registers te doen noteren, echter zonder dit verplicht te stellen. Het kb gaf in art. 30 de mogelijkheid tevens een verblijfsregister bij te houden, bestemd ter inschrijving van personen die tijdelijk in de gemeente verbleven, doch elders hun werkelijke woonplaats hadden. Ook diegenen van wie het niet duidelijk was of zij zich werkelijk in de gemeente wilden vestigen, konden hierin voorlopig worden opgenomen¹². Het ligt voor de hand, dat bevolkingsgroepen die frequent van woonplaats veranderden grote problemen

opleverden. 'Bedelaars, landloopers en poldergasten', zo schreef de minister in 1870 aan de koning, 'zijn de gemeente waar zij [...] bij de volkstelling van 1 December 1869 zijn beschreven [...] niet na enkele maanden, maar meest reeds na weinige dagen vergeten [...]'¹³. Om de registratie van deze groepen te vergemakkelijken werden in het kb van 5 mei 1870 (*Stbl.* 73) nieuwe bepalingen vastgesteld. Voor de bevolking van gestichten, kazernes, schepen en dergelijke kwamen eveneens bijzondere bepalingen.

Toen het kb van 1861 in 1877 niet bleek te worden nageleefd door het bestuur van het gesticht Meerenberg en vervolgens bij arrest van de Hoge Raad (13 januari 1879)¹⁴ werd bepaald dat dit besluit onverbindend was, zag de minister daarin nog niet onmiddellijk aanleiding tot het nemen van wettelijke maatregelen. In 1885 echter weigerde een nieuwe inwoner van Middelburg een verklaring van woonplaats te overleggen. Toen deze in 1886 bij arrest van de Hoge Raad ontslagen werd van rechtsvervolging, bleek een wettelijke grondslag noodzakelijk. De hieruit resulterende Wet op de bevolkingsregisters (1887) en de eruit voortvloeiende maatregelen van bestuur brachten inhoudelijk nauwelijks verandering in de wijze van registreren¹⁵.

Nadat verschillende grote gemeenten, waaronder Amsterdam en Rotterdam, al aan het eind van de negentiende eeuw waren overgegaan op een kaartsysteem begon men omstreeks 1920 in het gehele land met het aanleggen van het bevolkingsregister in de vorm van gezinsregisters in boek- of kaartvorm met de mogelijkheid daarnaast persoonskaarten te gebruiken (kb van 11 augustus 1920, *Stbl.* 698 en 12 december 1922, *Stbl.* 670). Met het kb van 31 maart 1936 (*Stbl.* 342) werd de losbladige persoonskaart in het bevolkingsregister volledig ingevoerd. De huidige bevolkingsadministratie is geregeld bij het *Besluit Bevolkingsboekhouding 1967* (*Stbl.* 442), in werking getreden per 1 januari 1968. Dit Besluit is ingetrokken bij het van kracht worden van de Wet Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens (Wet gba), die per 1 oktober 1994 in werking is getreden.

Uitvoeringsprocedures en de inrichting der registers

Het bevolkingsregister berustte blijkens het kb van 22 december 1849 (*Stbl.* 64) en van 3 november 1861 (*Stbl.* 94) aanvankelijk uitdrukkelijk onder de ambtenaar van de burgerlijke stand, aan wie de zorg voor het nauwkeurig bijhouden van het register was opgedragen. Het kb van 27 juli 1887 (*Stbl.* 140) spreekt alleen in algemene termen over de zorg van het gemeentebestuur voor het bijhouden van het bevolkingsregister. Het kb van 1849 droeg in art. 11 de gemeentebesturen op door middel van politieverordeningen te voorzien in de uitvoering van de voorschriften van genoemd kb, met name inzake de veranderingen in de woonplaats der in-

gezetenen. Eerst het kb van 1861 regelde op landelijk uniforme basis het doen van aangifte voor de bevolkingsregisters (verplichte aangifte bij het gemeentebestuur binnen één maand). Plaatselijke verordeningen tot het bevorderen van de regelmatige bijhouding van de bevolkingsregisters bleven in stand voor zover deze niet in strijd waren met de bepalingen van genoemd kb¹⁶.

Bij de aanleg van de registers van 1860 en later werd, evenals bij het bevolkingsregister van 1850, uitgegaan van de algemene tienjaarlijkse volkstellingen. De gegevens van de desbetreffende volkstelling werden getoetst aan de inhoud van de meest recente bevolkingsregisters¹⁷. Aan ieder gezin en aan elk 'afzonderlijk levend' persoon werd in het register een apart blad gewijd. Mutaties werden in principe aangetekend bij de eerste registratie. Oudere gegevens werden dan doorgehaald. Bij uiteindelijk vertrek uit de gemeente werd de gehele vermelding doorgehaald. Na verwerking van de volkstellingsgegevens konden latere inschrijvingen volgens de wet slechts plaatsvinden onder overlegging van een getuigschrift inzake woonplaatsverandering, afgegeven door of vanwege het gemeentebestuur van de laatste woonplaats (voor Nederlandse ingezetenen), of onder overlegging van een paspoort (voor vreemdelingen). Wanneer men verhuisde naar een andere gemeente, vroeg men een 'getuigschrift van werkelijke woonplaatsverandering' aan, waarop onder andere vermeld diende te staan de plaats waar men zich wilde vestigen. Dit getuigschrift (verhuisbiljet) overlegde men bij de inschrijving in de gemeente van vestiging. Voor deze was de inschrijving rond als zij tevens het (minder uitgebreide) duplicaat-getuigschrift ontvangen had van de gemeente van vertrek¹⁸. Van iedere wijziging in het aantal en de toestand der geregistreerde gezinnen diende aantekening gehouden te worden. Huwende kinderen kregen een eigen blad in het register en werden (met verwijzing) doorgehaald bij het ouderlijk gezin. De namen van de overledenen en van diegenen die de gemeente metterwoon hadden verlaten, werden doorgestreept, terwijl zij die zich in de gemeente vestigden en de nieuwgeborenen achter de laatst ingeschrevene werden bijgeschreven. De verplichting tot het doen van aangifte voor de bevolkingsregisters berustte bij het hoofd van het gezin of bij de afzonderlijk levende persoon bij wie iemand kwam inwonen. Dit gold ook voor inwonend dienstpersoneel. Dit systeem werkte goed, mits alle partijen zich aan de regels hielden en de gemeenten de administratieve gegevens correct overnamen en bijhielden. Daar schortte het echter nogal eens aan¹⁹.

Bij het aanleggen van nieuwe registers – zoals gezegd vaak in het jaar na een volkstelling – werden personen, waarvan men reden had aan te nemen dat ze nog in de gemeente vertoefden, overgenomen in het nieuwe register. De enige aanwijzing uit de registers zelf dat er een zekere mate

van controle op de gegevens was, vindt men soms in de kolom 'Aanmerkingen'. Uit een opmerking als 'vt 1899 vertrokken' is op te maken, dat de betreffende persoon bij de volkstelling van 1899 niet meer werd aangetroffen. Ook vindt men wel als inschrijfdatum 'vt 1899' waaruit te concluderen is dat ook de aanmelding niet altijd correct geschiedde²⁰. In deze kolom kunnen we dikwijls ook opmerkingen als 'ambtshalve' aantreffen (meestal een incidentele correctie).

Inrichting en opbouw der registers konden op verschillende manieren plaatsvinden. In grote lijnen zijn er in de systematiek twee principes te herkennen: alfabetisch op familienaam of perceelsgewijs naar de volgorde der wijken of huisnummers. Voorts konden de registers gesplitst worden in delen volgens de plaatselijke indeling in dorpen, buurtschappen, wijken en dergelijke. Eventueel bijgehouden hulpregisters (voor dienstboden, badgasten²¹, de bewoners van keten²² en vaartuigen²³) volgden in het algemeen de systematiek van de hoofdregisters. De interne opbouw van de afzonderlijke registerdelen was afhankelijk van de methode die men in een gemeente benutte voor de bevolkingsregistratie als geheel. Bij wijksgewijze registratie kan de nadere indeling per pand zijn of alfabetisch op naam van de ingeschrevenen. Indien de inschrijving direct in de registerdelen geschiedde, zal er meestal sprake zijn van een alfabetisch-chronologische volgorde. Indien men personen eerst losbladig registreerde en de gegevens later in delen overnam, kan er een alfabetisch-lexicografische volgorde aangehouden zijn. Helaas treft men ook mengvormen van beide systemen aan. In gemeenten die de bevolkingsregistratie niet baseerden op een indeling in wijken kan men perceelsgewijs ingedeelde registers vinden – of alfabetisch-chronologisch of lexicografisch – (meestal op naam van de ingeschrevenen). Soms ook vindt men registratie met de naam van het gezinshoofd als ingang.

Het opstellen van een alfabetische index (zie afbeelding 3) op het bevolkingsregister werd voorgeschreven voor gemeenten met een perceelsgewijs ingedeeld bevolkingsregister. In de periode 1850-1859 moesten de naam en de voornamen van ieder in het bevolkingsregister ingeschreven persoon in de index worden vermeld (kb 22 december 1849, *Stbl.* 64, art. 7). Na 1860 moesten eveneens alle ingeschreven in de index worden opgenomen, doch bij een huisgezin bestaande uit een man, vrouw en kinderen kon worden volstaan met de opname van het hoofd van het gezin (kb 3 november 1861, *Stbl.* 94, art. 28; kb 27 juli 1887, *Stbl.* 140, art. 28). Vanzelfsprekend was er geen verplichting tot het houden van een alfabetische index voor gemeenten met een alfabetisch op naam ingericht bevolkingsregister. Deze gemeenten dienden evenwel een huizenregister of -klapper aan te leggen, waarop de nummers der huizen in volgorde moesten worden ingeschreven²⁴.

De hulpresters nader beschouwd

De dienstbodenregisters (zie afbeelding 4)

De negentiende-eeuwse dienstbodenregisters zijn niet de eerste vormen van registratie van dienstboden. Sinds het midden van de zeventiende eeuw vindt men in verschillende gewesten van de Republiek lijsten van dienstboden. Deze werden aangelegd voor fiscale doeleinden: de heffing van dienstbodengeld, koffie- en theegeld, familiegeld en dergelijke²⁵. In tegenstelling tot deze kohieren had de invoering van de hier behandelde dienstbodenregisters geen fiscaal doel.

In het kb van 22 december 1849 over de bevolkingsregistratie werd de mogelijkheid dienstboden en andere niet zelfstandig wonenden (meestal personeel) afzonderlijk te registreren nog niet genoemd. Toch zijn er in een flink aantal gemeenten vormen van dienstbodenregisters te vinden die stammen van vóór 1861, het jaar waarin deze mogelijkheid door de wetgever bijkb (3 november) geboden werd. Al omstreeks 1850 adviseerden de gouverneurs van een aantal provincies een bijregister voor dienstboden te beginnen²⁶. Nadat enige jaren ervaring was opgedaan met het bijhouden van de bevolkingsregisters, ontdekte men ook op het departement van Binnenlandse Zaken dat dienstboden en ander inwonend personeel relatief vaak verhuisden. De meeste dienstboden bleven niet langer dan anderhalf jaar in een betrekking²⁷. Zolang men de dienstboden registreerde bij hun werkgevers, ontstond door het grote aantal mutaties een administratief probleem: de registratie nam te veel plaats in beslag en het grote aantal doorhalingen bevorderde de helderheid van het bevolkingsregister niet. Door de mogelijkheid te bieden de dienstboden afzonderlijk te registreren konden de gemeenten dit probleem zo niet voorkomen dan toch lokaliseren²⁸. Door inwonenden zoals dienstboden van wie de registratie veel mutaties onderging afzonderlijk te registreren werd het hoofdregister ontlast.

Overigens dient men de term 'dienstbode' hier niet op te vatten in de huidige sexe-gebonden betekenis. In oudere registers worden nog regelmatig mannen als 'dienstbode' vermeld²⁹. De procedures die gevolgd werden bij het inrichten van dienstbodenregisters en de criteria waaraan een persoon moest voldoen om opgenomen te worden verschilden van gemeente tot gemeente. Over het algemeen werden personen geregistreerd, die in een dienstverhouding stonden tot het hoofd van het gezin waar ze inwoonden. Vaak werden ook andere personen zonder verwantschap met het hoofd van het huisgezin in het dienstbodenregister vermeld³⁰. Dit kan men in ieder geval opmaken uit de verschillende beroepsaanduidingen, zoals die in het register vermeld zijn³¹. Daarnaast kan men uit de benaming van het register zelf een indicatie krijgen van wie erin opgenomen werden³².

Een zeer groot aantal gemeenten heeft kortere of langere tijd gebruik gemaakt van de mogelijkheid tot afzonderlijke registratie van dienstboden en vergelijkbare groepen³³. De opbouw van de dienstbodenregisters is afhankelijk van de methode die men in een gemeente benutte voor de bevolkingsregistratie. De invoering van persoonskaarten in de twintigste eeuw heeft het bijhouden van een dienstbodenregister administratief overbodig gemaakt. Een beperkt aantal gemeenten heeft nog enige tijd een aparte kaartenbak voor dienstboden gehandhaafd³⁴.

De instellingenregisters (zie afbeelding 5)

In het kb van 3 November 1861 (*Stbl.* 94) betreffende het vernieuwen en bijhouden van de bevolkingsregisters is voor het eerst sprake van 'instellingenregisters'. De mogelijkheid werd geopend om afzonderlijke registers aan te leggen van 'personen die te zamen wonen in instellingen of gestichten, aan wier hoofd bestuurders staan' (art. 9). De gegevens ten behoeve van de inschrijving dienden door de hoofden of bestuurders van de desbetreffende instellingen aan het gemeentebestuur te worden verstrekt. Korte tijd later (kb 1 februari 1862, *Stbl.* 20) werd deze vorm van afzonderlijke registratie uitdrukkelijk voorgeschreven voor bepaalde categorieën militair beroepspersoneel dat was gehuisvest in militaire gebouwen of op marineschepen. Invulling of bijwerking geschiedde door de militaire autoriteiten. Dienstplichtigen en beroepspersoneel die buiten de militaire gebouwen en schepen waren gehuisvest, werden op de gewone wijze in de bevolkingsregisters van hun woonplaats ingeschreven. Deze bepalingen werden vervolgens in 1877 (kb 23 september, *Stbl.* 185) uitgebreid tot andere groepen 'personen, zamenwonende in gebouwen of schepen, onder bestuur of toezicht van het openbaar gezag': militaire vrijwilligers en degenen die tot hun huishouding behoorden voor zover zij in een militair gebouw of schip nachtverblijf hadden; personen opgenomen in een invalidenhuis, een krankzinnigengesticht, in de gestichten te Ommerschans en Veenhuizen, en met name genoemde gevangenen te 's-Hertogenbosch, Doetinchem, Leiden, Hoorn, Alkmaar, Montfoort en Leeuwarden. De zorg voor de inschrijving kwam te berusten bij het bestuur van de desbetreffende gebouwen en schepen. Ook de registers zelf bleven vooralsnog onder deze besturen. Jaarlijks in januari moesten aan het gemeentebestuur gegevens worden verstrekt over de loop van de bevolking. In 1887, 1899, 1916 en 1917 werden kleine wijzigingen op het besluit van 1877 aangebracht, onder andere met betrekking tot de lijst van met name genoemde instellingen.

Door vele instellingen was vanzelfsprekend reeds eerder een bewoningsadministratie bijgehouden, soms conform voorschriften van een lagere overheid. Als voorbeeld hiervan kunnen worden genoemd de registers van personen opgenomen in krankzinnigengestichten en de 'stam-

boeken' voor bewoners van de landbouwkoloniën Ommerschans en Veenhuizen. Sinds 1841 moesten op de krankzinnigengestichten registers van opgenomen personen worden bijgehouden (kb 5 oktober 1841, *Stbl.* 41), sinds 1859 op Ommerschans en Veenhuizen een stamboek (kb 19 augustus 1859, *Stbl.* 82). Deze vorm van registratie bleef bestaan toen deze instellingen in 1877 eigen bevolkingsregisters moesten gaan aanleggen en bijhouden. Voor de gestichten te Ommerschans en Veenhuizen werd om praktische redenen bij het kb van 10 april 1862 (*Stbl.* 40) bepaald, dat de inwoners niet in een bevolkingsregister behoefden te worden ingeschreven, maar dat voor hen de sinds 1859 (kb 19 augustus, *Stbl.* 82) bestaande stamboeken als zodanig zouden dienen. Deze bepaling bleef tot 1877 van kracht. Sindsdien kunnen twee soorten 'instellingenregisters' worden onderscheiden: registers waarvan het aanleggen en bijhouden onder de zorgen van de besturen van de betreffende instellingen uitdrukkelijk was voorgeschreven (krankzinnigen, gedetineerden, militairen) en die welke zich als onderdeel van het hoofdregister van een gemeente onder de directe zorg van het gemeentebestuur bevonden en waarvan het aanleggen en bijhouden facultatief was.

Welke groepen personen kunnen nu concreet in de niet-verplichte 'instellingsregisters' worden aangetroffen? Voor de beantwoording van die vraag dienen we te rade te gaan bij het kb van 26 september 1859 (*Stbl.* 101) betreffende de vierde algemene tienjarige volkstelling. Afgezien van de hiervoor genoemde instellingen waarvoor het bijhouden van afzonderlijke registers verplicht was gesteld, werden daarin de volgende groepen met name genoemd: kwekelingen van academies, seminaries, kostscholen en andere instellingen van opvoeding en onderwijs; personen in kloosters of andere godsdienstige instellingen, in gast- en ziekenhuizen, wees- of vondelingenhuizen, werkhuisen of bedelaarsgestichten.

De laatste dagen van de 'instellingenregisters' braken in 1920 aan. Het kb van 11 augustus van genoemd jaar (*Stbl.* 698) beëindigde de voorgeschreven aanleg van afzonderlijke registers voor personen die samenwoonden in gebouwen onder bestuur of toezicht van het openbaar gezag. Het werd nu aan de gemeentebesturen overgelaten om deze groepen al dan niet, naast andere groepen samenwonenden, in afzonderlijke delen van het bevolkingsregister in te schrijven. Bij hetzelfde kb werd de mogelijkheid geopend om losse gezinskaarten te gaan gebruiken. In die gemeenten waar daadwerkelijk op een alfabetisch gerangschikt kaartsysteem werd overgeschakeld, kwam daarmee een einde aan de 'instellingenregisters'. Met de verplichting in 1936 (kb 31 maart 1936, *Stbl.* 342) losse gezinskaarten te gebruiken kwam het definitieve einde van de 'instellingsregisters'. De afzonderlijke kaarten van instellingen werden in het totale, alfabetisch gerangschikte kaartsysteem van de gemeente opgenomen. Voor de inwoners van instellingen blijft wel van kracht dat zij te

samen op een gezinskaart kunnen worden ingeschreven. Bij hetzelfde kb van 1936 werd bepaald dat de registers die indertijd waren aangelegd en bijgehouden door de besturen van instellingen vóór 31 december 1940 aan de gemeentebesturen moesten worden afgestaan.

De militaire registers (zie afbeelding 6)

Voorschriften voor de aanleg en het bijhouden van de militaire bevolkingsregisters staan beschreven in kb's betreffende de gemeentelijke bevolkingsregisters en de registers voor instellingen, gestichten, gebouwen en schepen, staande onder bestuur of toezicht van het openbaar gezag. Daarnaast zijn er kb's die specifiek betrekking hebben op de registratie van militairen. De registratie betrof beroepsmilitairen ('staande leger') en vrijwilligers in tijdelijke dienst die gehuisvest waren in militaire gebouwen en op marineschepen. Miliciens of dienstplichtigen bleven ingeschreven in het bevolkingsregister van hun woonplaats. De afzonderlijke registratie van militairen in bevolkingsregisters kan in drie periodes worden ingedeeld: 1861-1877, 1877-1920 en 1920-1936. Vóór 1861 nam men de militairen hier en daar op in de volkstellingsregisters van 1829 en 1839 en het bevolkingsregister over de periode 1850-1860. Deze registratie is lang niet altijd volledig geschied. Een andere, oudere vorm van registratie wordt gevormd door de serie stamboeken van regimenten in het archief van het Ministerie van Oorlog, aanwezig in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag³⁵. Deze dateren vanaf ca. 1750 en bleven naast de lokale militaire bevolkingsregisters bestaan tot en met 1924.

In het kb van 3 november 1861 (*Stbl.* 94) werd bepaald, dat ook militairen ingeschreven dienden te worden in het gemeentelijk bevolkingsregister aan de hand van door de commandanten van militaire gebouwen en schepen verstrekte gegevens. Kort daarna, per kb van 1 februari 1862 (*Stbl.* 20), werd voorgeschreven dat de commandanten van garnizoenen en marinevaartuigen de registratie zelf moesten gaan voeren. De registers bleven echter berusten bij de gemeente en werden jaarlijks of bij veranderingen van garnizoen aan de commandanten ter hand gesteld om deze bij te werken³⁶. In 1877 vonden er grotere veranderingen plaats. Bij kb van 23 september 1877 (*Stbl.* 185) werd naast de zorg en uitvoering van de inschrijving ook het beheer van de registers overgelaten aan de commandanten van garnizoenen en marinevaartuigen³⁷. De op rijkskosten buiten de kazerne wonende militairen moesten vanaf 1897 ook in deze registers worden opgenomen³⁸. Het kb van 27 juli 1887 (*Stbl.* 142), dat volgde op de wet op de bevolkingsregisters van 18 april 1887 (*Stbl.* 67) en dat onder meer van toepassing was op de registratie van militairen, bracht geen grote wijzigingen. Bij het kb van 11 augustus 1920 (*Stbl.* 698) gingen de inschrijving en bewaring geheel over naar de gemeenten. Van dezelfde strekking was het kb van 12 december 1922 (*Stbl.* 670). Tenslotte schreef

het kb van 31 maart 1936 (*Stbl.* 342) de invoering van de persoonskaart ook voor militairen voor.

Betrouwbaarheid

De mogelijkheid tot het nauwkeurig bijhouden van de bevolkingsregisters stond of viel met de daadwerkelijke medewerking van de ingezetenen om aangifte van veranderingen te doen. Deze medewerking was weliswaar bij de wet verplicht gesteld maar bleef nogal eens achterwege. In Amsterdam duurde het tot tenminste 1872 voordat het gemeentebestuur aldaar in de Gemeenteverslagen de kwaliteit van de bevolkingsregisters enigszins voldoende noemde³⁹. Ook in de Bredase Gemeenteverslagen werd in de periode 1851-1876 diverse keren geklaagd over het niet aangeven van vooral verhuizingen binnen de gemeente, ondanks duidelijke bepalingen in de politieverordening. Daaruit blijkt, dat behalve met fouten door ambtenaren (zoals het verkeerd overnemen van gegevens van de volkstellingen of het vergeten van namen in de indices op het register) rekening moet worden gehouden met het ontbreken van gegevens omtrent woonplaatsveranderingen en verhuizingen binnen de gemeenten van diverse personen. De naam van een bepaald persoon kan zo soms spoorloos verdwijnen om bijvoorbeeld een aantal jaren later bij een volkstelling weer op te duiken. Bij alfabetisch ingerichte registers is dikwijls binnen de door de registers bepaalde periode wel de adreswijziging genoteerd, maar niet de verhuisdatum. Tevens zij gewezen op een statisch element in de bevolkingsregisters: verandering van beroep behoefde niet te worden aangegeven. Vergelijking met het in trouwakten van de burgerlijke stand vermelde beroep in Amsterdam leert dat hier opmerkelijke varianten kunnen optreden. Juist de beroepsvermeldingen blijken in verschillende plaatsen van verschillende kwaliteit. Ten slotte is het van belang te onderkennen welke samenlevingsvorm als registratie-eenheid gold: het gezin of het huishouden (dus inclusief inwonend dienstpersoneel en verwanten). Onderzoek in de Tilburgse bevolkingsregisters door A. Janssens bracht aan het licht dat men er na 1900, maar vooral na 1910, meer en meer toe overging (kern)gezinnen die in feite op één adres samenwoonden op afzonderlijke bladen in te schrijven.

De mate van betrouwbaarheid van de informatie uit de *dienstbodenregisters* is over het algemeen vergelijkbaar met die van de hoofdregisters. Aan de hand van onderzoek door G. Welling in Amsterdam, Haarlem, Delft en Nijmegen valt te concluderen, dat ook wat betreft de dienstboden over het algemeen de oudere registers minder betrouwbaar zijn dan de jongere. Een algemeen probleem is de onvolledigheid van gegevens. Dit doet zich bijvoorbeeld voor, waar gegevens overgenomen zijn van kaar-

ten naar een vastbladig systeem. Zo gaf men in Haarlem bij zo'n operatie alleen de begindatum van de eerste registratie aan, alsmede de einddatum van de laatste. De tussenliggende werden echter zonder datum vermeld. Daar het originele kaartsysteem niet meer voorhanden is, kan deze lacune in de informatie niet meer opgevuld worden. Ook als men wil proberen de gegevens van 'dienstboden' die zich uiteindelijk zelfstandig vestigden op te zoeken in het hoofdregister kan men voor een akelige verrassing komen te staan: in Haarlem bijvoorbeeld kan men in het dienstbodenregister verwijzingen naar het hoofdregister en terug aantreffen, zonder dat op een van beide plaatsen de voor het onderzoek belangrijke data van de mutaties te vinden zijn.

De betrouwbaarheid van de *instellingenregisters* is dikwijls beter dan die van de hoofdregisters. De naleving van de aangifteplicht was bij de instellingen beter te controleren omdat de afstand tussen het bestuur en de afzonderlijke bewoners veel kleiner was. Daarbij kwam het uiteraard wel aan op de nauwgezetheid waarmee het desbetreffende bestuur een en ander afhandelde.

Ook in het geval van de *militaire registers* hangt de betrouwbaarheid sterk af van het doen van aangifte van veranderingen door de betrokkenen en een correcte verwerking in de delen. Bovendien was van belang een juiste samenwerking tussen de gemeentelijke en militaire autoriteiten, bijvoorbeeld ter voorkoming van een dubbele inschrijving. Ook blijkt, dat het niet altijd duidelijk was welke gebouwen en categorieën van personeel in aanmerking kwamen voor registratie in de militaire bevolkingsregisters⁴⁰.

Volgsnummer.	Dagteekening en Jaar der Inschrijving.	FAMILIENAAM. (Familienaam der Vrouw.)	VOORNAMEN. (Voluit geschreven.)	M. (mannlijk) v. (vrouwelijk).	Geslacht.	Betrekking van elken persoon tot het hoofd van het huizegen. (Wilt in de laatste kolom de naam der plaats vermelden.)	Dagteekening en Jaar der Geboorte.	Geboorteplaats. (Met aauwijzing der provincie voor inboorlingen van het land voor vreemdelingen.)	Burgerlijke staat.	
									H. (getrouwd).	W. (weduwstaand).
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
1	Januari 1880	Deutel van de Heer (Hanna)	Maria	T	hoofd	20 Dec. 1820	Breda	H	✓	
2	"	Graauwenand	Hanna, Maria, Getrouwd		dochter	14 Feb. 1826	"	W	✓	
3	"	Hoorn	Antonia, Maria		"	25 Januari 1824	"	"	✓	
4	"	"	Geertina Maria		"	17 Jan 1824	"	"	✓	
5	"	"	Geertina Maria		"	17 Jan 1824	"	"	✓	
1	"	Ulmans	Cornelis Johannes		hoofd	11 Dec. 1844	Breda	H	✓	
2	"	Hoorn	Antonia Maria		vrouw	15 Januari 1824	"	"	✓	
1	11 Dec 1889	Chatrier	Wilhelmus Christiaan		hoofd	30 Mei 1839	Breda	H	✓	
1	"	Speck	Johanna Maria Elisabeth		dochter	11 April 1835	"	W	✓	
3	"	Chatrier	Johan David Wilhelmus		zoon	10 Julij 1875	"	"	✓	
4	"	"	Theodora Jacoba		dochter	20 April 1870	"	"	✓	
5	"	"	Wilhelmus Christiaan Maria		zoon	0 Oct 1880	Breda	"	✓	

1
Blad 153 van band 5
(Wijk a) van het
bevolkingsregister
van de gemeente
Breda over 1880-
1889.

Ink- wach- schap (in leyd)	Ambt, Hoofdberoep of Beroep, waarvoor men het hoogstis aangelegen (Elke soort bepaald aan- heldes; voor gespen- derden is overeenstem- ming met het pataat.)	Huizing. (Straat, gracht enz. wijk, huisnummer.)	Dagteekening en Jaar der vestiging in de Gemeente.	Vorige Woonplaats. (Met aanwijzing der provincie voor inboor- lingen, het land voor vreemdelingen.)	Dagteekening en Jaar van het vertrek uit de Gemeente.	Waarheen vertrokken. (Gemeente en provincie voor inboorlingen, het land voor vreemdelin- gen.)	Dagteekening en Jaar van het Overlijden.	Opgaven omtrent het wettig Domicilie.	AANMERKINGEN.
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
R.C.	Kraaite	Sj. Jansz N. 585							
"	"	"					29th 1800		
"	Kraaite	"				S. Jansz		L. Jansz	
"	Kraaite	"			1805	S. Jansz		gemeente	m. d. d. 1/19
R.C.	Sj. Jansz	N. 585							m. d. d. 1/19
"	P. Jansz	"							L. Jansz N. 5
R.C.	Sj. Jansz	N. 585							
"	P. Jansz	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							
"	"	"							

Wijk <i>b</i>		<i>b</i> kker. Straat		Steed		Gracht, enz.	
Gehucht		Steed		Gracht, enz.			
Buurtschap		Gracht, enz.					
Volgsnummer.	NAAM.	VOORNAMEN.	Dagtekening en jaar der geboorte.	GEBOORTELAATS (met aanwijzing der provincie voor inboorlingen, of van het land voor vreemdelingen.)	BURGELIJK STAAT. 0) Ongehuwd. 1) Gehuwd. 2) Weduwen staat.	GOEDSIENT. (Iedere sekse <i>apostif</i> op te geven.)	BEHOEF OF NIET VAN BIJLAGE. (Iedere soort <i>apostif</i> aan te duiden.)
1	van Dongen.	Gerrit	<i>M</i> X 1823	Breda	<i>H</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
2	van Hooydonk	Maria	<i>V</i> X 1823	Breda	<i>H</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
3	van Dongen	Gerrit Mathys	<i>V</i> X <i>van</i> 1829	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
4	"	Comelia	<i>V</i> X 1846	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
5	"	Antonia	<i>V</i> X 1847	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
6	"	Adrianus Antonius	<i>V</i> X 28 Nov. 1850	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
7	van Dongen	Johanna	12 Sept 1824	Breda	<i>0</i>	<i>R</i>oomsche <i>C</i>athol. g.	<i>R</i>evolutie
8	Fiddelaer	Ferdinand	2 Junij 1854	Breda	<i>0</i>	<i>R</i>oomsche <i>C</i>athol. g.	<i>R</i>evolutie
9	Wissland	Janniche	9 Julij 1832	Breda	<i>0</i>	<i>R</i>oomsche <i>C</i>athol. g.	<i>R</i>evolutie
10	van Dongen	Carolina Bealia	10 Januarij 1853	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
11	"	Maria Cornelia	29 Augustus 1854	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
12	"	Carolina Johanna	29 Augustus 1854	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
13	"	Antonius Adriaan	9 Januarij 1854	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie
14	"	Petrus Dominicus Josephus	8 Julij 1853	Breda	<i>0</i>	<i>R</i> oomsche <i>C</i> athol. g.	<i>R</i> evolutie

2
Blad 226 van band 1
(Wijk a) van het
bevolkingsregister
van de gemeente
Breda over 1848-
1860.

3
Bladzijde uit de
alfabetische index
op het bevolkings-
register van de
gemeente Breda
over 1880-1889.

FAMILIENAAM.	VOORNAMEN.	VERWIJZING NAAR HET REGISTER DER BEVOLKING.		FAMILIENAAM.	VOORNAMEN.	N ^o van het boekje.
		N ^o van het boekje.	N ^o van het blad.			
Bertens	Adriaans	4	57	Boers	Margaretha, Alina	4
Blomhert	Anna, Gijbouts	4	67	Boers ^{get. te}	Adriaans, Johannes	4
Blomhert	Apollonia	4	69	Bruistens	Adriaans	4
Burgers	^{get. Straayk} Adriaans	4	70	Blomaars	Catharina	4
Boers	Anna, Alenatha ^{van Dronk 2. c.}	4	79	Ballintijn	Christiaan	4
Boquerts	^{van Dronk} Isabella	4	80	Brack	Cornelis, Maria	4
Blerck van	Elisabeth	4	81	Buddi	Wilhelmina	4
Bolland	Henrick	4	82	Breck van de	Cornelis	4
Prejer de	Johanna	4	94	Boosten	Wischiel	4
Prejer de	^{van Dronk 2. c.} Johannis	4	94	Besier	Catharina	4
Boquerts	Josephus, Petrus	4	95	Born	Gerardus	4
Broek van de	Cornelis	4	90	Broek	^{van de} Petronella	4
Blothamp	Johan, Lodwijk, Christiaan	4	103	Buchenhamer	Andrick	4
Buijs	Krijlba, Hendrikje	4	105	Biermans	Adriaans	4
Buuming	Peter, Hendrick, Petrus	4	109	Biermans	Johannis, Gerardus	4
Bruel van	Willelm.	4	114	Broek	Leendertus	4
Bruel van	Antoniust	4	116	Bieren	Catharina	4
Brouw van	Wilhelmina	4	110	Bekers	Johannus	4
Brouw van	^{van Dronk 2. c.} Wilhelmina	4	110	Buddi	Anna	4
Bruel	^{get. Dronk 2. c.} Anna	4	121	Brouw van	Henrick	4
Bruel	^{get. Dronk 2. c.} Petronella	4	123	Brogen van	Petrus, Maria	4
Burch	Catharina, Jacoba	4	124	Boquerts	Henrick, Maria	4
Bout	Henrick	4	134	Bleek van de	Luce, Hendrick	4
Bode	Anna, Wilhelmina, Louisa	4	136	Berkel van	^{get. 2. c.} Henrick, Elisabeth	4
Bron	^{get. Dronk 2. c.} Petronella, Gijbouts, Jacoba	4	141	Blomen Mandel van	Frederik, Willem	4
Brouma	Adriaans	4	141	Bokken	Andrickus, Josephus	5
Brouma	Louisa, Wilhelmina	4	141	Brinkman	Johanna, Elisabeth	5

FAMILIENAAM.	VOORNAMEN.	VERWIJZING NAAR HET REGISTRE DER BEVOLKING.		FAMILIENAAM.	VOORNAMEN.	VERWIJZING NAAR HET REGISTRE DER BEVOLKING.	
		N ^o . van het boekje.	N ^o . van het blad.			N ^o . van het boekje.	N ^o . van het blad.
Bruyn de	Thomaſſanna Concla	5	19	Brosch van de	Maria Anna	5	116
Besier	Corralo	5	35	Brouwijnd	Jhanna	5	117
Bruyjesels	Anna, Thomaſſa	5	30	Broeke ten	Sophia, Jacoba	5	118
Bruyjaert	Jhanna, Thomaſſa, Hendrik	5	40	Brouwers	ge. Franciska	5	121
Burg van den	Concla, Hermannus	5	41	Brouwer	ge. Antonus, Petrus	5	125
Bulle van	Gerardina	5	44	Bruwers	Catharina	5	127
Bullmant	Mari	5	55	Bruwers	van. Catharina	5	127
Buijs	Anna, Thomaſſa	5	55	Boelland	Doorku, Petrus, Olympe	5	129
Bogaard van den	Joh, Concla	5	56	Boelland	van. Catharina, Petrus, Petrus	5	129
Bogaert van de	Willema	5	56	Blaeser	Jacobus Gerardus	5	130
Bogaert van de	Peterella	5	56	Bochow van	Helena, Maria	5	131
Besier	Antonus Hendrik	5	61	Bock	Maria Helomyca	5	135
Bekke de	Sedana	5	61	Bock de	Anna, Maria	5	137
Bent	Maria	5	62	Baards	Catharina, Justina	5	137
Brecksma	Christiaan	5	66	Baard	van. Catharina, Antonus, Maria	5	140
Brethorn van	Jhanna, Hendrik	5	69	Baard	van. Catharina, Antonus, Maria	5	140
Brethorn de	Geertman	5	72	Belgen	van. Catharina, Antonus	5	152
Brogstien	Concla	5	74	Bedel van	Maria	5	153
Brauns	Peter, Jhanna, Hendrik	5	77	Bedel van	Maria	5	153
Brauns	Anna, Catharina	5	77	Bears	Agatha, Maria	5	156
Bube	van. Concla, Gustav	5	70	Beer	Jan, Willem, Theodorus	5	159
Braun de	Constantijn, Philip	5	83	Beel	Antoni	5	163
Baltus	Willel, Jacobus	5	94	Braun, Maria van	David, Franciska	5	169
Bouten	Antonus	5	105	Bogaerts	Peter, Antonus	5	170
Bell van den	Jhanna, Petrus	5	111	Beel	Concla, Franciska, Petrus	5	170
Bogaard van de	Jhanna, Josephus	5	111	Bekkers	Franciska, Jhanna	5	173
Bleckmann	Theodorus	5	116	Blaeser	Gerardus, Jacobus, Hendrik	5	175
				Brauns	Christina, Jhanna, Concla	5	176
				Bent	van. Anna, Jhanna, Maria	5	177
				Blaunken	van. Concla, Geertman	5	179
				Bock de	van. Catharina, Theodorus	5	181

4
Blad 48 van het
register voor
inwonenden
(dienstbodenregis-
ter), behorend bij
het bevolkings-
register 1880-1889
van de gemeente
Breda.

Volgnummer.	Dagteekening en Jaar der Inschrijving.	FAMILIENAAM. (Familienaam der Vrouw.)	VOORNAMEN. (Voluit geschreven.)	M. (manlijk) v. (vrouwlijk) Gedacht. Betrekking van eiken per- soon tot het hoofd van een gezin, of tot een andere persoon, die (Stat. 10 te vallen voor adre- derlijk levende)	Dagteekening en Jaar der Geboorte.	Geboorteplaats. (Met aauwijing der pro- vincie voor laborlingen van het land voor vroom- delingen)	Burgrijks H. (schied.) W. (oud-waand.) S. (gescheiden van Tijden de inschrijving	Verandering in de Dagteekening
1.	2.	3.	4.	5.	7.	8.	9.	10.
1	1789	Pruin	Johanna	v	31 dec 1788	Geincheil	v	
2	1801	Smits	Thomas	m	30 sept 1785	Ch. van	m	
3	11 01	Kraan de	Stevanus	m	10 aug 1789	Leunward	m	
4	11 01	Hermans	Geerttrude	v	23 okt 1786	Amberst	v	
5	11 01	Krentant	Geerttrude	v	27 jul 1787	Zand	v	
6	11 01	Stahum	Stevanus	v	29 dec 1785	Beela	v	
7	11 01	Hoffman	Stevanus	v	12 1805	Offill	v	
8	11 01	Hekkan van Lucas	Belhelmina	v	6 maart 1806	Maas	v	
9	11 01	Scutars	Johanna	v	14 jan 1785	Brak	v	
10	11 01	Dierken	Algoende	v	11 jan 1781	Engelen	v	
11	11 01	Terris	Kamp Junge	v	16 jul 1784	Geul Burg	v	
12	11 01	Maras	Louise Christine Hans	v	8 febr 1783	Tilburg	v	
13	gilden	Beemand	Anna Conelia	v	17 dec 1787	Leid	v	
14	14 01	Anders	Conrad	m	18 Nov 1788	Bremmerij	m	
15	11 01	Smoojs	Adriaan	v	1 jul 1785	Buyske	v	
16	23 01	Beheers	Adriaan	m	24 febr 1787	St. Loo	v	
17	29 01	Boijmans	Elizabeth Belhelmina Hans	v	9 febr 1786	Apdorp	v	
18	1 aug 1801	Siekkens	Johanna Hans	v	22 feb 1786	Wierden	v	
19	11 01	Opdenbosch	Johanna Conelia Hans	v	22 okt 1786	Kievelde	v	
20	11 01	Van der Hem	Jan Hans	m	2 jun 1785	Breda	m	
21	1 01	Smoot	Petronella	v	5 nov 1789	Geincheil	v	
22	1 01	Stellenburg	Maria	v	4 dec 1782	Orschot	v	
23	1 01	Van Kerck	Petrus	m	9 okt 1787	Amsterdam	m	
24	1 01	Katharijnhof	Johanna	v	13 nov 1789	Amsterdam	v	
25	1 01	Rooy	Cornelia	v	11 Nov 1787	Wageningen	v	
26	1 01	Andrie	Elizabeth	v	7 nov 1782	Amsterdam	v	

5
Blad 50 uit het
register strafinrich-
tingen van de
gemeente Breda
over 1891-1920.

Volgnummer.	Dagteekening en Jaar der Inschrijving.	FAMILIENAAM. (Familienaam der Vrouw.)	VOORNAMEN. (Voluit geschreven.)	M. (manlijk), V. (vrouwlijk).	Betrekking van elken per- soon tot het hoofd van het gezin, of tot een ander lid in de zin van art. 101 § 1, lid 1.	Dagteekening en Jaar der Geboorte.	Geboorteplaats. Met aanzijding der pro- vincie voor behoort- gen, van het land voor Vreemdeplagen.	Burgerlijke stand. H. (huwél.), W. (weduwstaat), S. (geschieden van huwél.).	Vreemde- plagen en hare Dagteekening
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	1910								
85	26 Nov ^r	de Rijke	Jhannes	M.	-	20 Juni 1877	Maastricht (21) H	-	
86	26 .	Maas	Jozannes Petrus	M.	-	26 Juli 1877	Speulder (2) O		
87	26 .	Eberson	Antoon	M.	-	13 Mei 1871	Eller (vrijstaat) H		
88	29 .	Stum	Leonard	M.	-	12 Dec ^r 1871	Sittard (2) O		
89	30 .	van Lynschoten	Willem	M.	-	17 Oct ^r 1879	3 Graamberg (20) O		
90	2 Dec ^r	Keyserkerke	Willem	M.	-	30 Oct ^r 1879	Maarssen (22) O		
91	10 .	Blom	Christiaan Antonius	M.	-	1 Aug ^r 1877	Wierich (11) H	H	
92	15 .	van der Voogden	Ferdinand Cornelius	M.	-	4 April 1861	Cuyck's H. (vrijst.) H		
93	16 .	Meijer	Henri Johannes	M.	-	5 Juli 1876	3 Graamberg (22) H		
94	17 .	Soverin	Johannes Johannes	M.	-	20 Nov ^r 1877	Amsterdam (20) O		
95	19 .	Schellings	Daniël	M.	-	4 Maart 1879	3 Schellings (18) O		
96	29 .	Reiman	Willem	M.	-	7 April 1872	Amsterdam (18) H		
97	30 .	Vossenbergh	Nicolaas	M.	-	3 April 1877	Ces (11) H		
98	30 .	Bornvick	Anton	M.	-	29 Juni 1879	3 Houthaven (2) O		
99	30 .	Rieboven	Leontien Jan	M.	-	9 Feb ^r 1878	Schinnen (1) O		
100	30 .	Wegens	Wilhelmus	M.	-	27 Jun ^r 1879	Geestel (18) O		
101	30 .	den Dunsen	Henricus Antonius	M.	-	29 Jan ^r 1878	3 Rotterdam (22) H		
	1911								
1	Jan ^r 20	Stijnen	Theodorus Leonard	M.	-	10 Sept ^r 1872	3 Golenhinden (2) O		
2	. 20	Tellenaars	Petrus	M.	-	11 December 1879	3 Terschoten (20) H		
3	. 23	Oplde	August	M.	-	26 December 1878	3 Wijk (2) O		
4	Feb ^r 1	van der Schort	Cornelius Antonius	M.	-	11 October 1876	3 Tilburg (18) O		
5	. 3	Klein	Wilhelmus Max	M.	-	12 Mei 1876	3 Wilhelmsdijk (18) O		
6	. 3	Bekke	Remman	M.	-	17 Januari 1879	3 Sint-Arch (2) O		
7	. 4	van den Hroek	Antonius Adrianus	M.	-	4 October 1879	3 Westport (18) O		
8	. 10	Kimmel	Willem Hendrik Paul Petrus	M.	-	12 Mei 1879	3 Wierich (18) H		

Kerkgenootschap.	Acht, Hoofdberoep of Beroep, waarvoor men het hoogst is aangenomen. (Elsk soort bepaald aandelen; voor gespecialiseerde in overeenstemming met het paars)	Huizing. (Straat, gracht, enz. of Annonumer.)	Dagteekening en jaar der vestiging in de Gemeente.	Vorige Woonplaats. (Met aangeving der provincie voor inwoners, het land voor vreemdelingen.)	Dagteekening en jaar van het vertrek uit de Gemeente.	Waareen verrokken. (Gemeente en provincie voor inwoners; het land voor vreemdelingen.)	Dagteekening en jaar van het Overlijden.	Opgaven omtrent het wettig Domicilie.	Aanmerkingen.
11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.
N.R.	publiekrecht		1910						
R.K.	arbeider		26 Nov	Middelburg (Z)	25 Sept '11	Middelburg			
R.K.	arbeider		26	Spaubeek (Z)	4 Dec '11	Utrecht 25			
R.K.	arbeider		26	Susteren (Z)	25 Sept '11	Susteren (Z)			
R.K.	nijwemaker		29	Sittard (Z)	25 Sept '11	Sittard (Z)			
R.K.	middebaan		30	overvande	4 Feb '11	Amsterdam 15 H. N. C.			T. Amstelhalve ingekomen
N.R.	arbeider		1 Dec	Klaarmaal (Z)	2 Dec '11	Klaarmaal (Z)			
R.K.	journalist		10 Dec	Belgie	19 Jan '12	Brugge (Belgie)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	opvoedingsopzichter		15	Venlo (Z)	19 Jan '12	Venlo (Z)			
R.K.	suiceman		16	Amsterdam	15 Oct '12	Amsterdam (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	bediende		17	Haarlem	15 Oct '12	Amsterdam (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	hoofman		19	Tilburg (Z)	12 Oct '12	Tilburg (Z)			
E. H. N.	hoofman en publiekrecht		29	Reuver (Z)	29 Nov '11	Reuver (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	arbeider		30	Bosch (Z)	15 Dec '11	Bosch (Z)			
R.K.	nijwemaker		30	Deil (Z)	15 Sept '12	Deil (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	nijwemaker		30	Schinnen (Z)	29 Aug '12	Schinnen (Z)			
R.K.	nijwemaker		30	Eindhoven (Z)	1 Sept '11	Eindhoven			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	Landman		30	Teteringen (Z)	20 Dec '12	Teteringen (Z)			
			1911						
R.K.	nijwemaker		10 Jan	Leek (Z)	10 Nov '12	Leek (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	arbeider		20	Teteringen (Z)	3 Oct '11	Teteringen (Z)			
N.R.	gareet		23	overvande			15 Oct '11		T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	fabrieksarbeider		1 Feb	overvande	11 Jul '12	overvande			T. Amstelhalve ingekomen
E. H. N.	middebaan		3	Amsterdam	29 Jan '12	Amsterdam (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
N.R.	arbeider		3	Denham	15 Sept '12	Denham (Z)			T. Amstelhalve ingekomen
R.K.	ontvanger		4	Terpen (Z)	15 April '11	Amsterdam 15 H. N. C.			
R.K.	hoofman		10	Reuver (Z)	10 Dec '12	Reuver (Z)			

18

Volgnummer.	FAMILIENAAM (Familienaam der vrouw.)	VOORNAMEN (Voluit geschreven.)	No. (of. Militair) of (of. Vervolg.)	Dagteekening en Jaar der Geboorte.	Geboorteplaats. (Met aanzijding der provincie voor inboor- lingen, van het land voor vreemdelingen.)	BURGERLIJKE STAND.			
						1.	2.	3.	4.
1	Steenbergen	Daniel, Jacobs Seraaph	10	1007	12 Augustus 1807	Breda N. P. M. lant	X	II	
2	Breunhuus	Tommy, J. K. K. K.	7	1005	10 Jun 1805	Breda N. P. M. lant	X	II	
3	Steenbergen	Seraaph, Daniel	10	1009	6 April 1809	Telam	X	0	
4	Steenbergen	Egbert, K. K. K.	10	1000	15 Jun 1800	Telam	X	0	
5	Steenbergen	Daniel, Petrus	10	1000	21 December 1800	Telam	X	0	
<i>W. M.</i>									
1	Smagge	Willem, Adriaan	10	1007	2 Sept 1807	Amsterdam	X	II	
2	Leisveld	Antonia V.	10	1807	4 Dec 1807	Tuitphen	X	II	
3	Smagge	Yachsinus Catharina	10	1807	11 Sept 1807	Breda	X	0	
4	Smagge	Agatha Catharina	10	1807	11 Sept 1807	Breda	X	0	
5	Smagge	Willem, Adriaan Richard	10	1801	25 Feb 1801	Breda	X	0	
6	Smagge	Roelof	10	1801	30 April 1801	Haarlem	X	0	
		Willem, Adriaan Richard	10	1802	10 Oct 1802	Breda	X	0	
<i>W. M.</i>									

6
Blad 94 van het
bevolkingsregister
militairen viii van
de gemeente Breda
over 1875-1920.

Kerk- gevoel- schap. <small>(In beestd. opgeen.)</small>	Dagteekening en Jaar der opname in het gebouw of schip.	Vorige woonplaats. <small>(Met aanwijzing der provincie voor inboor- lingen, het land voor vreemdelingen.)</small>	Dagteekening en Jaar van het vertrek uit het gebouw of schip.	Dagteekening en Jaar van het overlijden binnen het gebouw of schip.	Dagteekening Jaar, en Plaats van het overlijden buiten het gebouw of schip. <small>(Met aanwijzing der provincie voor inboerlingen, het land voor vreemdelingen.)</small>	AANMERKINGEN.
8.	9.	10.	11.	12.	13.	
D.C.	24 Jun 1890	Breda St. Anthonis				
D.C.	idem	idem				
D.C.	5. April 1899					
D.C.						
D.C.	21 Decemb 1898	abnormale omgelingen				21 Feb 1905 Nieuw-Amsterdam Van Gasterenlaan
V.H.						Omgelicht met died 30/11/17 over rechte van meden Klosterlaan 24.
V.H.						
V.H.						
V.H.						
"						
"						
"						

3 verwijzende notities

Vindplaatsen

Alle hier behandelde bevolkingsregisters vindt men in principe bij de gemeentelijke of streekarchiefdiensten. Voor gemeenten die geen eigen archiefdienst hebben of niet aangesloten zijn bij een streekarchiefdienst valt het beheer van de registers onder de gemeentesecretaris. Ook de oude registers bevinden zich in zo'n geval meestal op de afdeling Bevolking. In het verleden zijn vele registers verfilmd door de *Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen* (de kerk der Mormonen, gevestigd in Salt Lake City (Utah), v.s.). Deze en andere films bevinden zich onder meer bij het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag en soms ook bij de Rijksarchieven. De oude instellingenregisters moesten volgens het kb van 31 maart 1936 (*Stbl.* 342) door de instelling aan de gemeente worden overgedragen. Hieraan is lang niet altijd strikt de hand gehouden. De militaire bevolkingsregisters berusten in de gemeentearchieven van garnizoensplaatsen en marinehavens⁴¹.

Aanvullende bronnen

Bronnen betreffende de administratieve context van de bevolkingsregistratie

Informatie over de administratieve achtergrond en de uitvoering van het beleid kan men aantreffen in stukken betreffende de uitvoering van de algemene tienjaarlijkse volkstellingen (kb's, circulaire van de Gouverneurs en Commissarissen des Konings, gemeentelijke publikaties) en gemeentelijke politieverordeningen betreffende het doen van aangifte van woonplaatsverandering en verhuizing binnen de gemeente.

Bronnen die kunnen helpen bij de toetsing van de betrouwbaarheid van de bevolkingsregisters

De meest betrouwbare bronnen ter controle van de gegevens in de *hoofdregisters* zijn de registers van de burgerlijke stand en (voor mannelijke inwoners) de militieregisters. Controle is soms ook mogelijk met behulp van de volkstellingsregisters, maar meestal zijn die van 1859 en later niet meer aanwezig. In sommige gemeenten vindt men aparte registers van vestiging en vertrek, met soms nog aanwezig de losse verklaringen van woonplaatsverandering. Verder komen in aanmerking: de kohieren van

de hoofdelijke omslag⁴² en eventueel gedrukte adresboekjes.

Omdat de *dienstboden* (en zij die als zodanig werden beschouwd) door hun grote mobiliteit veelal enige malen opnieuw in de registers werden ingeschreven zijn de gegevens van die personen op verschillende plaatsen te vinden en te vergelijken. Externe controle van de dienstbodenregisters is soms mogelijk met behulp van verschillende fiscale bronnen. Hierbij moet men denken aan registers voor de patentbelasting, de personele belasting, etcetera. Het probleem doet zich echter voor, dat de criteria voor opname in dergelijke registers aanmerkelijk verschilden van die voor opname in dienstbodenregisters. Het begrip 'dienstbode' werd bijvoorbeeld in de wet op de personele belasting van 1896 veel beperkter omschreven dan de vage criteria die men aanlegde voor opname in dienstbodenregisters.

Controlemogelijkheden voor de betrouwbaarheid van de *instellingenregisters* bieden met name de andere vormen van bewonersregistratie die door de meeste instellingen werden bijgehouden in de vorm van stamboeken, inschrijvingsregisters, patiëntenregistraties, etcetera.

Bijzondere controlemogelijkheden voor de betrouwbaarheid van de *militaire registers* bieden de stamboeken van de regimenten in het archief van het Ministerie van Oorlog, aanwezig in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag⁴³ en gedrukte naam- en ranglijsten der officieren.

Literatuur

Andere gidsen en commentaren

Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden ('s-Gravenhage 1902; fotografische herdruk Wageningen 1974). Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks, dl. xiv.

J.A. Klasens, *De bijhouding van het bevolkingsregister hoofdzakelijk in de kleinere gemeente* (Heusden z.j.)

A. C. Meijer, 'De negentiende-eeuwse "papieren mensch". Een onderzoek naar het Amsterdams bevolkingsregister als bron voor historici', *Nederlands Archiefblad* 87 (1983) 371-395.

R.F. Vulmsma, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister* ('s-Gravenhage 1988) (uitgave van het Centraal Bureau voor Genealogie).

Studies van belang voor de historische situering

G.J. Heederik, *Van kasboekregister tot burgerlijke stand. Medisch-demografische aspecten van de registratie van huwelijk, geboorte en sterfte* (Meppel 1973).

H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940*, Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis, nr 8 (Den Haag 1980).

J. Vijselaar, *Krankzinnigen gesticht. Psychiatrische inrichtingen in Nederland 1880-1910* (Haarlem 1982).

N. Randeraad, 'Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statistische bron en middel tot sociale beheersing', te verschijnen in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1995)

Administratief-juridische publikaties

Luttenberg's chronologische verzameling der wetten, besluiten, arresten, enz. betreffelijk het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813 (Zwolle 1872-1940).

Alfabetisch register op Luttenberg's chronologische verzameling der wetten, besluiten en arresten betreffelijk het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813, 1813-1924 (Zwolle 1925).

J.C. Adriaansen, *Handboek voor de bevolkingsboekhouding* (Zwolle 1948). *De Gemeentestem. Weekblad, aan de belangen van de gemeenten in Nederland gewijd*; vooral: 12 (1862); 27 (1877), 37 (1887); 70 (1920); 71 (1921).

D.B. Gohres en F.A. Helmstrijd, *De bevolkingsboekhouding. De Wet van 17 april (Stbl. 67) tot vaststelling van bepalingen betreffende het houden van bevolkingsregisters en het Besluit bevolkingsboekhouding (Stbl. 1936, NR 342)* (Alphen aan den Rijn 1936).

D.B. Gohres en F.A. Helmstrijd, *Eerste supplement op de bevolkingsboekhouding. De Wet van 17 april (Stbl. 67) tot vaststelling van bepalingen betreffende het houden van bevolkingsregisters en het Besluit bevolkingsboekhouding (Stbl. 1936, NR 342)* (Alphen aan den Rijn 1939).

J.L. Lentz, *De bevolkingsboekhouding* (Zwolle 1936).

-- *Supplement op de bevolkingsboekhouding* (Zwolle 1938).

-- 'De inrichting van het bevolkingsregister van de Wieringermeer en zijn geschiktheid om te dienen als centrale administratie der secretarie', in: *Moderne gemeenteadministratie. Rapporten, uitgebracht vanwege de commissie ten behoeve van de inrichting der gemeentelijke administratie van het openbaar lichaam 'de Wieringermeer'* (Alphen aan den Rijn 1939).

Historische studies waarin de registers gebruikt zijn

Het spreekt vanzelf dat de bevolkingsregisters een onmisbare bron vormen voor genealogisch en biografisch onderzoek. In toenemende mate worden de registers echter ook voor systematisch sociaal-historisch onderzoek gebruikt. Daarbij zijn twee soorten toepassingen te onderscheiden: in de eerste plaats *prosopografisch onderzoek*, dat wil zeggen het onderzoek naar de collectieve kenmerken van een (sociale) groep door de afzonderlijke gegevens (bijvoorbeeld beroep, inkomen, leeftijd, herkomst,

godsdienstige gezindte) van de tot die groep behorende individuen te aggregeren. Daarbij worden de bevolkingsregisters veelal gecombineerd met allerlei andere bronnen die over de betreffende personen informatie kunnen verschaffen, zoals belastingkohieren, kiezerslijsten, ledenlijsten, etcetera. In de tweede plaats *demografisch* en daarmee verwant onderzoek, in het bijzonder toegepast in het *gezinshistorisch* en het *migratie-onderzoek*. Soms wordt het prosopografische en demografische onderzoek op basis van de bevolkingsregisters uitgebreid tot geschiedschrijving van een buurt of sociale laag.

Tot de categorie van het *prosopografische* onderzoek behoren onder andere onderzoeken naar armoede, elites en sociale structuur en mobiliteit, bijvoorbeeld:

L. Frank van Loo, *Armelui. Armoede en bedeling te Alkmaar 1850-1914* (Bergen 1986).

B.M.A. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986).

C.A. Mandemakers, 'Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900. Tiel 1884 en 1918', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 198-222.

K. van der Wiel, 'De Pieterstraat. Van nutteloze pauper tot nijvere werkmans: een eeuw leven, wonen en werken in een Delftse armenbuurt 1795-1906' (Niet uitgegeven doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Utrecht 1988; aanwezig in de Universiteitsbibliotheek aldaar).

M.G.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990).

J.M.M. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1991).

Van belang is ook het prosopografische onderzoek naar de sociale samenstelling van politieke partijen, sociale bewegingen en organisaties, bijvoorbeeld:

P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1 (1975) 5-71.

-- 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de sdb- en sda p-aanhanger', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 387-406.

F. Dieterman en I. Peeterman, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal Democratische Bond (1879-1894)* (Utrecht 1984).

J. Perry en A. Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van

sdap-leden in Maastricht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988) 247-273.

- A. Knotter, 'Van "defensieve standsreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht". Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging, ca. 1870-ca. 1900' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 68-93.

Ook de prostitutie mocht zich in een groeiende historische belangstelling verheugen. Enkele studies waarin gebruik gemaakt werd van de bevolkingsregisters zijn:

- A. Huitzing, *Betaalde liefde. Prostituées in Nederland 1850-1900* (Bergen, 1983).
- H. Sterk, 'Rondom de Galekopsteeg, 1858-1885. Enige aspecten van de prostitutie te Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) 80-107.
- B.J. Kam, *Meretrix en Medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Nijmegen 1983).

Voorbeelden van het gebruik van de bevolkingsregisters in *gezinshistorisch* en verwant demografisch onderzoek vindt men in:

- A.L. Heldens, 'Demografische aantekeningen over de Bredase bevolking omstreeks 1860', *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* xv (1962) 187-272.
- Th. Engelen en H. Hillebrand, 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) 248-289.
- F. de Haan en D. Stam, *Jonge dochters en oude vrijsters. Ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Haarlem, 1986); zie ook
- 'Zelfstandige zusters of afhankelijke tantes. Aspecten van het leven van ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 99-124.
- Chr. Gordon, *The 'bevolkingsregisters' and their use in analysing the co-residential behaviour of the elderly*; nidi report no. 9 (Den Haag 1989).
- C.G.W.P. van der Heijden, 'Gezin en huishouden in Oost-Brabant 1850-1900', in: G.J.M. van den Brink, A.M.D. van der Veen en A.M. van der Woude (red.), *Werk, kerk en bed. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1989).
- J. Dorsman en M. Stavenuiter, 'Vrijgezelle vrouwen in Amsterdam in de

- tweede helft van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 154-181.
- M. Schrover en P. Vuijst, 'Familiereconstructies en bevolkingsregister', in: *Hoe krijg ik mijn bronnen aan de praat? Ideeën voor een geschiedschrijving van onderaf* (Utrecht 1990).
- A. Janssens, *Family and social change. The household as process in an industrializing context. Tilburg 1840-1920* (Nijmegen 1991). Zie ook:
- 'Huishoudens en produktie: thuiswevers en fabrieksarbeiders in Tilburg in de negentiende eeuw', in: G.J.M. van den Brink, A.M.D. van der Veen en A.M. van der Woude (red.), *Werk, kerk en bed. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1989).
- F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992; met name hoofdstuk ix: 'Verweduwing en hertrouw in Den Haag').
- M. Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Groningen 1993).
- Migratie-onderzoek op basis van de bevolkingsregisters werd verricht door:*
- H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)* (Wageningen 1971).
- H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam, 1976).
- P. Kooy, *Groningen 1870-1914. Sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen 1986).
- F. van Besouw, 'Migratie tussen Utrecht en Jutphaas, 1850-1900' (Niet uitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1988; aanwezig in de Universiteitsbibliotheek aldaar).
- A. Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam/Zwolle 1991; met name bijlage 11).

Een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling is het *levenslooponderzoek*. Zie daarover:

- J. Kok, 'Collectieve strategie en individuele levensloop', in: M. Baud en Th. Engelen, *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 97-121.

Speciaal voor het gebruik van de dienstbodenregisters kunnen de volgende studies worden genoemd:

- W.G. Heeres, e.a. 'Dienstboden te Delft rond de eeuwwisseling. Verslag

van een doctoraalwerkgroep economische en sociale geschiedenis' (Niet uitgegeven, Universiteit van Amsterdam 1981; aanwezig in de Universiteitsbibliotheek aldaar).

G.M. Welling, 'Dienstboden geregistreerd. Een onderzoek naar de dienstbodenregisters van Haarlem en Delft 1891-1909' (Niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1982; aanwezig in de Universiteitsbibliotheek aldaar).

A.M. van der Woude, 'De trek van alleenlopenden naar Eindhoven tussen 1865 en 1920', in: G.J.M. van den Brink, A.M.D. van der Veen en A.M. van der Woude (red.), *Werk, kerk en bed. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1989).

4 mogelijke gebruikswijzen in historisch onderzoek

Themata

Bovenstaand overzicht van het gebruik van de bevolkingsregisters als bron geeft voldoende aanknopingspunten voor mogelijke andere gebruikswijzen. In het algemeen zijn zij een onmisbare bron voor onderzoek naar personen en hun sociale, demografische en verwantschapsrelaties. Te noemen vallen familie-historisch, biografisch en prosopografisch onderzoek; onderzoek naar de geschiedenis van huizen en hun bewoners; demografisch onderzoek inzake onder andere migratie, gezinsvorming en -grootte; onderzoek naar sociale geledingen naar beroep, wijk, godsdienstige gezindte; onderzoek naar bijzondere groepen als prostituées, dienstpersoneel, krankzinnigen, gevangenen en de garnizoensbevolking (met name van beroepsmilitairen).

Combinatie en verrijking van de informatie

Enkele voor de hand liggende aanvullingen op de bevolkingsregisters lijken aanwezig in de registers van de burgerlijke stand, militieregisters, reis- en verblijfpasregisters van de politie, belastingregisters (patentbelasting en gemeentelijke hoofdelijke omslag, memories van successie), kadastrale registers, notariële akten, kohieren van het dienstbodengeld, stamboeken van landbouwkoloniën, registers van huizen van bewaring en gevangenen, en andere op naam gestelde vormen van registratie.

noten

- * Deze bijdragen betreffen de hoofdregisters (H.D. Wessels), de instellingsregisters (F.W.J. Scholten), de militaire registers (J. Tabak) en de dienstbodenregisters (G.M. Welling). Bij de opstelling van dit broncommentaar is geprofiteerd van kanttekeningen en suggesties door mw. A.A.P.O. Janssens, mw. F. Koorn, A.J.M. den Teuling en mw. B.M.A. de Vries.
- 1 De eerste van een reeks tellingen die tot en met 1970 om de tien jaar plaatsvonden. Voor een nauwkeurig overzicht van de negentiende eeuwse tellingen zie: *Geschiedenis van de Statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*; uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek ('s-Gravenhage 1902) 61 e.v.
 - 2 Ibidem, 62.
 - 3 J.L. Lentz, *De bevolkingsboekhouding* (Zwolle 1936) 13.
 - 4 Ibidem, 18; D.B. Gohres en F.A. Helmstrijd, *De bevolkingsboekhouding. De Wet van 17 april (Stbl. 67) tot vaststelling van bepalingen betreffende het houden van bevolkingsregisters en het Besluit bevolkingsboekhouding (Stbl. 1936, NR 342)* (Alphen aan den Rijn 1936) 23; Besluit Prov. St. 16 juli 1845 (goedgekeurd bij kb 13 oktober 1845, no. 58).
 - 5 Op dit *Reglement* werd wel degelijk toegezien. In de gemeente Katwijk bijvoorbeeld werden in februari 1846 'Registers van inwoners' samengesteld, die de basis vormden voor wijksgewijs ingedeelde bevolkingsregisters, die tamelijk nauwgezet werden bijgehouden tot en met het jaar 1849. Archief Gemeente Katwijk, inv. nrs. 1311-1313.
 - 6 Vergelijk onder andere H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam, 1976) 425.
 - 7 ara (2e afd.) Arch. Biza, 8e afd. (=tot 1857:1e afd.) Statistiek, inv. nr. 1, minuut uitgaande brief 27 oktober 1849 nr. 3.
 - 8 *Geschiedenis van de Statistiek*, 10.
 - 9 ara, Arch. Kabinet des Konings 1339 (relativa bij kb 3-11-1861).
 - 10 J.L. Lentz, a.w., 19.
 - 11 *Geschiedenis van de Statistiek*, 63, noot 1.
 - 12 Deze mogelijkheid werd overgenomen in het kb van 27 juli 1887 S. 141, art. 30. In de *Gemeentestem* van 3 september 1921, no. 3649 geeft de auteur van een serie artikelen over de bevolkingsboekhouding als zijn mening dat de verblijfsregisters nagenoeg nergens gehouden werden.
 - 13 ara, Arch. Kabinet des Konings 1841 (relativa bij kb 5-5-1870).
 - 14 Arresten van de Hoge Raad te 's-Gravenhage van 13 januari 1879 en 22 november 1886 vermeld in o.a. de *Gemeentestem* no. 1425, 1435 en 1838. Zie onder andere *Geschiedenis van de Statistiek*, 72 en de *Gemeentestem* van 25 december 1920 no. 3613, p. 1.
 - 15 J.L. Lentz, a.w., 20-21; D.B. Gohres en F.A. Helmstrijd, a.w., 30-37.
 - 16 Als voorbeeld kan dienen de Bredase politieverordening van 18 juli 1850: de gezinshoofden dienden aangifte te doen van vestiging of inwoning binnen 14 dagen bij de commissaris van politie en wel onder overlegging van een geuigschrift afgegeven door het gemeentebestuur van de laatste woonplaats.

- Vervolgens werd de aangifte in de vergadering van b. en w. behandeld. Veranderingen binnen de gemeente zelf dienden binnen acht dagen aangegeven te worden bij de gemeentesecretarie. De Bredase politieverordeningen van 1864 en 1894 spreken alleen van verplichte aangifte ten gemeentehuize binnen één maand.
- 17 Niet altijd werden de nieuwe registers aangelegd per tien jaren: men volstond soms ook met het bijwerken van het oude register dat vervolgens opnieuw voor tien jaren bijgehouden werd.
 - 18 Deze laatste schreef de vertrokkenen ambtshalve af drie maanden na het versturen van het duplicaat-getuigschrift of binnen die tijd indien eerder van een gemeente het bericht van vestiging onder afgifte van het getuigschrift werd ontvangen. (kb van 3 november 1861, *Stbl.* 94 art. 14-17; kb van 27 juli 1887, *Stbl.* 140 art. 14-17).
 - 19 Zo werd een landelijke maatregel tot het aanleggen van een gemeentelijk register van afgegeven duplicaat-getuigschriften niet aangegeven: zie H.G. Hartman, *Bestuur en administratie der gemeenten in Nederland* ('s-Gravenhage 1891) 288; zie ook *De Gemeentestem* van 10 september 1921, nr. 3650 p. 1 en 17 september 1921, nr. 3651 p. 1).
 - 20 W.G. Heeres, e.a. 'Dienstboden te Delft rond de eeuwwisseling. Verslag van een doctoraalwerkgroep economische en sociale geschiedenis' (Niet uitgegeven, Universiteit van Amsterdam 1981) 4-5; G.M. Welling, 'Dienstboden geregistreerd. Een onderzoek naar de dienstbodenregisters van Haarlem en Delft 1891-1909' (Niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1982) 14-18.
 - 21 Onder meer aanwezig bij de gemeente Katwijk.
 - 22 Aanwezig in het Gemeentearchief van Amsterdam.
 - 23 Onder meer aanwezig in Amsterdam en Deventer.
 - 24 kb van 3 november 1861, *Stbl.* 94 art. 28 en 29; kb van 27 juli 1887, *Stbl.* 140 art. 28 en 29.
 - 25 Zie M. Jongejan, 'Weeldeboden en werkboden. Huispersoneel in Goes in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw' (Niet uitgegeven doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit Rotterdam, 1984) 20-29. Zie ook: *Idem*, 'Dienstboden in de Zeeuwse steden 1650-1800', *Spiegel Historiae* xix (1984) 214-221.
 - 26 In 1850 reeds wees de gouverneur van Noord-Brabant de Brabantse steden en gemeenten op de wenselijkheid van het aanleggen van zo'n bijregister. Hierbij diende verwezen te worden naar het registerblad van het gezin bij hetwelk de dienstbode (etcetera) inwoonden. Circulaire van 19 februari 1850 a no. 22 afd. Policie, Provinciaal Blad van Noord-Brabant over 1850 nr. 27.
 - 27 G.M. Welling, a.w., 63.
 - 28 J.A. Klasens, *De bijhouding van het bevolkingsregister hoofdzakelijk in de kleinere gemeente* (Heusden z.j.) 74.
 - 29 Zie M. Jongejan, a.w., 1-10.
 - 30 Zo worden in Assen uitdrukkelijk de kostgangers in deze registers vermeld.
 - 31 Studenten, schuitenjagers, luitenanten der artillerie kan men moeilijk beschouwen als dienstpersoneel; toch werden ze in Delft geregistreerd in het dienstbodenregister. Tot 1900 werd in Haarlem het dienstbodenregister gebruikt voor de officiële registratie van publieke vrouwen.
 - 32 Het 'dienstbodenregister' is onder vele namen bekend, onder andere: 'register

- van dienst- en werkboden'; 'register van dienstboden en knechts'; 'register van alleenlopenden'; 'register van dienstboden, doorgehaalden en gestichts-bewoners'.
- 33 Het oudst bekende dienstbodenregister stamt uit 1825 uit Berlicum, Noord-Brabant. Dit is slechts voor één jaar. Doorlopende reeksen beginnen in Berkenwoude, Zuid-Holland in 1848.
- 34 Tot 1952 in Zuid- en Noord-Schermer.
- 35 'Informatieblad Stamboeken van Militairen'. Uitgave Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling. Den Haag, z.j. De stamboeken zijn per (leger)onderdeel opgemaakt en bevatten veelal summiere persoonlijke gegevens, voornamelijk over de afkomst. Van belang bij onderzoek in deze stamboeken is te weten bij welk onderdeel iemand gediend heeft. Zie ook J.A.A. Bervoets, 'De registratie van militairen in Nederland en haar weerslag in de archieven, berustend in het Algemeen Rijksarchief', *Gens Nostra* xxvii (1972), 368-375 en J.P.C.M. van Hoof, 'Enkele richtlijnen voor het verrichten van genealogisch onderzoek naar militairen, behoord hebbende tot de Nederlandse troepen te land', *Gens Nostra* xxxix (1984) 249-263. Van nut bij het onderzoek kan zijn H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen* (Den Haag 1980), waarin per regiment de opeenvolgende garnizoensplaatsen vermeld worden.
- 36 Opmerkelijk hierbij is de bepaling in art. 5 van dit kb: 'Bij verandering van stand- of ligplaats kan het register, de opgaven behelzende der manschappen die van stand- of ligplaats veranderen, door het bestuur der gemeente, welke zij verlaten, ter beschikking worden gesteld van den commandierenden officier ter overbrenging op de nieuwe stand- of ligplaats'.
- 37 Toelichting op het kb van 23 september 1877 (*Stbl.* 185) in: *Luttenberg's chronologische verzameling*, dl. 1876-1880, 214-218; Brief van de Minister van Binnelandse Zaken d.d. 28 september 1877, in: *Bijvoegsel*, 1877, 473-478.
- 38 Brief van de Minister van Oorlog d.d. 2 juni 1897, in: *Luttenberg's chronologische verzameling*, dl. 1896-1900, 196-197; H.G. Hartman, *Bevolkingsregisters vermeerderd met voorschriften nopens de bevolkingsstatistiek* (Goes, 1904) 26.
- 39 A. C. Meijer, 'De negentiende-eeuwse "papieren mensch". Een onderzoek naar het Amsterdams bevolkingsregister als bron voor historici', *Nederlands Archiefblad* 87 (1983) 390.
- 40 Zie hiervoor: Brief van de Minister van Binnelandse Zaken d.d. 28 september 1877, in: *Bijvoegsel*, 1877, 473-478; idem, 22 oktober 1881, in: *Luttenberg's chronologische verzameling*, dl. 1881-1885, 219-221; Brief van de Minister van Oorlog d.d. 2 juni 1897, in: *Luttenberg's chronologische verzameling*, dl. 1896-1900, 196-197.
- 41 De indruk bestaat, dat niet alle registers meer aanwezig zijn. Te Deventer ontbreken bijvoorbeeld de delen na 1877. Art. 138 van het kb van 31 maart 1936 (*Stbl.* 342) bepaalde namelijk dat voor 31 december 1940 de registers in origineel of in afschrift ingeleverd moesten worden bij de gemeentebesturen, voorzover dit nog niet gedaan was. Ook kan in dit verband nog verwezen worden naar art. 5 van het kb van 1 februari 1862 (*Stbl.* 20), dat de mogelijkheid opende om de registers mee te geven aan de commandanten in geval van verandering van garnizoensplaats.
- 42 Zie P.M.M. Klep, A. Lansink en W. van Mulken, *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag 1851-1922* (Arnhem-Nijmegen, 1982) Broncommentaren i.
- 43 Zie noot 35.

bijlage

Overzicht van de Koninklijke Besluiten die geheel of ten dele betrekking hebben op de inrichting en het bijhouden van de verschillende bevolkingsregisters

- kb 22 december 1849 (*Stbl.* 64) 'voorschriften omtrent het aanleggen van bevolkingsregisters in elke gemeente.'
 Van toepassing werden verklaard de artikelen 6, 8, 11, 14 -18 van het kb van 23 oktober 1849 (*Stbl.* 56) (voorschriften inzake de derde algemene volkstelling).
- kb 3 november 1861 (*Stbl.* 94) 'omtrent het vernieuwen en bijhouden der bevolkingsregisters'.
 Onder intrekking van het kb van 1849.
- kb 3 november 1861 (*Stbl.* 95) 'regelende de verplichting tot het doen van aangifte voor de bevolkingsregisters'.
- kb 1 februari 1862 (*Stbl.* 20) 'regelende de inschrijving in de bevolkingsregisters van de daarbij bedoelde personen behorende tot de zee- en landmagt'.
 Wijziging van de besluiten van 1861.
- kb 10 april 1862 (*Stbl.* 40) 'inschrijving in het bevolkingsregister van de bevolking der aan het Rijk behorende gestichten te Ommerschans en te Veenhuizen'.
 Uitzondering op de toepassing van de besluiten van 1861 op die gestichten.
- kb 5 mei 1870 (*Stbl.* 73).
 Aanvulling en wijziging van de kb's van 1861 (*Stbl.* 94 en 95).
- kb 10 juni 1870 (*Stbl.* 90).
 Aanvulling van het kb 1 februari 1862 (*Stbl.* 20).
- kb 23 september 1877 (*Stbl.* 185) 'tot regeling der inschrijving in registers van personen, zamenwonende in gebouwen of schepen, onder bestuur of toezigt van het openbaar gezag'.
 Bij dit kb werden ingetrokken de kb's van 1862 (*Stbl.* 20 en 40) en van 1870 (*Stbl.* 90). De kb's van 3 november 1861 (*Stbl.* 94 en 95) en van 5 mei 1870 (*Stbl.* 73) waren ter zake niet langer van toepassing.
- kb 30 december 1886 (*Stbl.* 252).
 Wijziging en aanvulling van kb 23 september 1877 (*Stbl.* 185). De kb's van 3 november 1861 (*Stbl.* 94 en 95) en van 5 mei 1870 (*Stbl.* 73) waren ter zake niet langer van toepassing.
- kb 27 juli 1887 (*Stbl.* 140) 'voorschriften betreffende het houden van bevolkingsregisters'.
 Intrekking van de kb's van 1861 (*Stbl.* 94) en van 5 mei 1870 (*Stbl.* 73).
- kb 27 juli 1887 (*Stbl.* 141) 'voorschriften regelende de verplichting der ingezetenen tot het doen van aangifte voor de bevolkingsregisters'.

- Intrekking van de kb's van 1861 (*Stbl.* 95) en van 5 mei 1870 (*Stbl.* 73).
 kb 27 juli 1887 (*Stbl.* 142) 'tot regeling der inschrijving in registers van personen, samenwonend in gebouwen of schepen, staande onder bestuur of toezicht van Rijkswege'.
- Intrekking van de kb's van 1877 (*Stbl.* 185) en van 1886 (*Stbl.* 252).
 kb 12 februari 1889 (*Stbl.* 32).
 Aanvulling van kb's 1887 (*Stbl.* 140 en 142).
- kb 14 februari 1890 (*Stbl.* 24).
 Bepalingen houdende nadere wijziging van het kb van 27 juli 1887 (*Stbl.* 142).
- kb 29 maart 1899 (*Stbl.* 89).
 Wijziging van het kb van 1887 (*Stbl.* 142); intrekking van het kb 14 februari 1890 (*Stbl.* 24).
- kb 3 oktober 1899 (*Stbl.* 210).
 Wijziging van kb 27 juli 1887 (*Stbl.* 140).
- kb 3 oktober 1899 (*Stbl.* 211).
 Wijziging van kb 27 juli 1887 (*Stbl.* 142).
- kb 3 november 1916 (*Stbl.* 493).
 Aanvulling van het kb van 1887 (*Stbl.* 140), sedert gewijzigd onder andere ten aanzien van personen samenwonende in gestichten en dergelijke.
- kb 12 juli 1917 (*Stbl.* 486).
 Nieuwe wijziging van kb 27 juli 1887 (*Stbl.* 142).
- kb 11 augustus 1920 (*Stbl.* 698) 'tot vaststelling van voorschriften omtrent het houden van bevolkingsregisters'.
 Intrekking van de (reeds gewijzigde) kb's van 1887 (*Stbl.* 140 en 142).
- kb 11 augustus 1920 (*Stbl.* 699).
 Wijziging van het kb van 1887 (*Stbl.* 141).
- kb 12 december 1922 (*Stbl.* 670) 'tot vaststelling van voorschriften omtrent het houden van bevolkingsregisters'.
- kb 31 maart 1936 (*Stbl.* 342).
 Verplichte invoering van de losbladige persoonskaarten.

lijst van illustraties

Boedelinventarissen

Th.F. Wijsenbeek-Olthuis

- 1 t/m 11 Boedelinventaris van Heynricgen Davitsdr., weduwe van Jasper Mauritius, 1582. (G.A. Den Haag, Weeskamerarchief, inv. nr. 1898 p. 5-15)
- 12 t/m 15 Boedelinventaris van Machtelt Arienszn. dochter, 4 juni 1672. (G.A. Den Haag, Notarieel Archief, inv. nr. 353 fol. 58)

De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920

A. Knotter en A. C. Meijer (red.)

- 1 Blad 153 van band 5 (Wijk a) van het bevolkingsregister van de gemeente Breda over 1880-1889. (g.a. Breda, secretariearchief 1815-1927, inv.nr. 1316)
- 2 Blad 226 van band 1 (Wijk a) van het bevolkingsregister van de gemeente Breda over 1848-1860. (g.a. Breda, secretariearchief 1815-1927, inv.nr. 1258)
- 3 Bladzijde uit de alfabetische index op het bevolkingsregister van de gemeente Breda over 1880-1889. (g.a. Breda, secretariearchief 1815-1927, inv.nr. 1338)
- 4 Blad 48 van het register voor inwonenden (dienstbodenregister), behorend bij het bevolkingsregister 1880-1889 van de gemeente Breda (g.a. Breda, secretariearchief 1815-1927, inv.nr. 1339)
- 5 Blad 50 uit het register strafinrichtingen van de gemeente Breda over 1891-1920. (g.a. Breda, secretariearchief 1815-1927, inv.nr. 1566)
- 6 Blad 94 van het bevolkingsregister militairen viii van de gemeente Breda over 1875-1920. (g.a. Breda, secretariearchief 1815-1927, inv.nr. 1574)

personalia van de auteurs

Ad Knotter (1952) is verbonden aan het Gemeentearchief Amsterdam. In 1991 promoveerde hij op een proefschrift getiteld *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam/Zwolle 1991).

Drs. A.C. Meijer (1947) studeerde Nieuwe en Theoretische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Als kandidaats-assistent was hij in 1978 onder meer belast met een onderzoek naar de betrouwbaarheid van de bevolkingsregisters van Amsterdam. Dit resulteerde in het artikel 'De negentiende-eeuwse "papieren mensch". Een onderzoek naar het Amsterdams bevolkingsregister als bron voor historici' in het *Nederlands Archiefblad* (jrg. 1983). Tussen 1980 en 1987 was hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg en is sinds 1987 hoofd van de afdeling Inventarisatie van het Rijksarchief in Zeeland.

Thera Wijsenbeek-Olthuis (1946) is als universitair docente verbonden aan de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. In haar dissertatie *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang 1700-1800* (Hilversum 1987) behandelt zij het gebruik van boedelinventarissen als bron voor de economische en sociale geschiedenis. Van haar hand verschenen verder monografieën als *Zieke lieverdjes. 125 jaar kindzorg in het Emma Kinderziekenhuis* (Amsterdam 1990), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) en tenslotte in samenwerking met H. Berg en E. Fischer *Venter, Fabriqueur, Fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen 1796 tot 1940* (Amsterdam 1994).

overzicht broncommentaren

Broncommentaren i-iv (1987, herziene versie)

- i De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922, door P.M.M. Klep, A. Lansink, W. van Mulken
- ii De registers van patentplichtigen, 1805-1893, door P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga
- iii De Volkstelling van 1807/08, door J.L. van Zanden
- iv De Registres Civiques 1811 (1812, 1813), door J.L. van Zanden
isbn 90-71251-07-1, 85 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren v (1986)

- v De militieregisters 1815-1922, door B. Koerhuis en W. van Mulken.
isbn 90-71251-1055, 74 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren vi-ix (1988)

- vi De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886, door B.M.A. de Vries
- vii De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 augustus 1816, door M.J.M. Duijghuisen en P.M.M. Klep
- viii De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 december 1819, door M.J.M. Duijghuisen
- ix De Hinderwetbescheiden, 1811-1952, door F.F.J.M. Geraedts
isbn 90-71251-09-8, 79 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren x-xii (1990)

- x De registers van de Dienst voor het Stoomwezen, 1856-1924, door H.W. Lintens
- xi Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal, door P.J. Margry
- xii De Staten van Oorlog te Lande en de Generale Petities, 1576-1795, door P.W. van Wissing
isbn 90-71251-11-x, 64 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren, 1 (1994)

De Nederlandse staatsbegrotingen 1798-1914, door W. Fritschy en
R.H. van der Voort

De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal
1848-1917, door J.K.S. Moes

Bescheiden met betrekking tot beroeps-procedures bij Gedeputeerde
Staten op grond van publiekrechtelijke wetten, 1815-1850: Militie en
schutterij, door L.M. Koenraad

isbn 90-5216-056-2, issn 0929-9572, 208 blz., ill., paperback
f25,-

Alle *Broncommentaren* zijn verkrijgbaar
in de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever:
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Prins Willem-Alexanderhof 5
Postbus 90755
2509 1 t Den Haag
telefoon 070-3814771
fax 070-3854098
e-mail rgp@inghist.nl
postgiro 117 417

Broncommentaren beogen de kennis omtrent de voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke bronnen te vergroten en de bronnenkritiek te bevorderen. Het accent ligt op serieel bronnenmateriaal dat in veel archieven te vinden is en een zekere uniformiteit vertoont. Dit soort materiaal leent zich voor een systematische toelichting, die de onderzoeker inzicht geeft in de historische en institutionele achtergronden, in de mogelijkheden en beperkingen en in het gebruik van de betreffende bron.

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Prins Willem-Alexanderhof 5

Postbus 90755

2509 LT Den Haag

telefoon 070-38 14 771

fax 070-38 54 098

e-mail rgp@inghist.nl

<http://www.konbib.nl/infolevling>